No. १३१६

Title आख्यात-वाद टिप्पनम्.

Author रघुदेव भट्टाचार्य:

Extent २६ Age x

Subject न्यायशास्त्रं

२२ पत्र

ख्यातिवादटिप्पनम्

प. २६

१३२६

१९

आख्यातवादटी॰ पत्राणि २६

पाठकोपनामकरामचंद्रस्येदं पुस्तकं

श्रीकृष्णाचार्याणां गुरूणां नमः ॥ प्रणम्य नीरदश्यामं गुरुं रामं दिशं ॥ आख्यातवादसंक्षेपं रघुदेवेन तन्यते ॥ १ ॥ नैयायिकः परमतं
१ निराकर्तुं स्वमतं वर्णयितुमाह । आख्याते कृतिः । यत्नो वाच्यः । यत्नत्वविशिष्टो वाच्य इत्यर्थः । यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमिति यावत् । यथाश्रु
ते यत्नस्य व्यापारान्तर्गतत्वेन व्यापारे शक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतेः । शक्यतावच्छेदकं चाख्याततात्पर्यरूढिसंबन्धेनाख्यातपदव
त्वाद्यद्विरूढिसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वं लकारेष्वभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात् । तथा च पचतीत्यादावपि कृतिर्बोध्या इति
तत्र पिलकारस्थानेऽतिदेशे न रूढिसंबन्धेनाख्यातपदवत्तो लकारस्थानत्वादिति विभाव्यते । तदा तिशिष्पतिष्वतस्मादिकमे
वशात्कृतावच्छेदकं बोध्यम् । एतेन दशलकारसाधारणलत्वमेव शक्तावच्छेदकमिति परास्तं तत्र मानाभावात् । भावे वा पचति साधा
वपि कृतिर्बोध्यते इति । तथा च यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति यत्नत्वावच्छिन्नविशेष्यकरूढिसंबन्धेन घटादि
ताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयम् । ननु उ
सार्व पदर्शितकारणभावकल्पने गुरुत्वाख्यातपदात् पत्नविषयकशाब्दबोधापत्तेरिति चेन्न । सम्भवत्सु वृत्त्यादियाकानुकूलयत्न
विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तिवादिपदनिष्ठपचादिधातुत्वव्याप्तिहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते । वस्तुतः गु
द्धाख्यातपदजन्यपलोपस्थितिकालेपाकोपलक्षितनिराकाङ्क्षवाक्यात्पाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय ताहशा राम
कार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्या यत्नशाब्दबोधजननीयपद १

धाजमकतयायोग्यत्वे सूपपदमेवेति॥ येनु उपदर्शितापत्तिभिया

स्या स्य

ती[illegible]नुपपत्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव च केवलाख्यातपदात् कृयत्नविषयकशाब्दबोधवारणासंभवात्। केचित्तु आख्या
तस्य यत्नवाचकत्वे पाकगोचरनिवृत्तिसाख्यातनकालेपि चैत्रः पचतीति प्रयोगस्यायोग्यतापत्तिमुद्भावयंति। तन्न अ[illegible]प्यामहि। प्रव
तमु ।सभावातिरिक्तनिवृत्तिसाख्ययत्नस्यमानाभावात्। वस्तुतस्तु॥ निवृत्तिसाख्ययत्नांगीकारेपि नक्षतिः। यतः पचतीति यावयाकपाकानुकू
लकृतेरेव शाब्दबोधे भासमानत्वेन निवृत्त्याख्ययत्नकाले पाकानुकूलकृतेरभावात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मकबोधजनकता
यदशक्यतया तावद्घटकमुपवर्णयंति तेषां मते इष्टसाधनताज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनास्मिन्नायाः प्रवृत्तित्वजा
तेरीश्वरीयकृतिसाधारण्ये आनाभावेन ईश्वरो वेदं वक्तीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधानिर्वाहः परिचिंतनीयः। पृ॰४। न च तत्राख्यातस्य कृतौ लु
क्षणयानानुपपत्तिरिति वाच्यं। उपदर्शितरीत्या तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य शक्त्यैव निर्वाहे लक्षणाकल्पनायाः अ
न्याय्यत्वात् न वाक्यानतलाभस्य यत्नत्वविशिष्टशक्तत्वे चैत्रः पचतीत्यादिवत्। ईश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय यावत्प्रमी
त्यात्मस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तत्वमुपगन्तव्यमिति वाच्यं। आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगस्यापि वारणासंभवात् तथाहि। आख्या
तस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोगशाब्दार्थस्तथाविधशाब्दे वा तथाविधशाब्द
प्रमात्मकबोधो वा। नाद्यः॥ अंत्ये तात्पर्याभिमतरूपशाब्दकारणसत्त्वेन तथाविधशाब्दे इष्टापत्तेः। नो मा तथाविधशाब्द
बोधस्य पादकाभावाद्याज्ञानमेवापादकमिति तु नाशंकनीयं तस्य तथाविधशाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वात्। ख्यातमादृशशाब्दबोधप्रति तादृशपो

ग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यानिष्प्रयोजनत्वनु पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रः इत्यादिशाब्दबोधं प्रति तत्समानाकारयोग्यताज्ञा
नस्याधार्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वे गौरवात्॥ सामानधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्यैव तथाविधयोग्यताज्ञानशाब्दबोधयो
१ हेतुहेतुमद्भावः पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वासंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिपाकानुकू
2 लकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावे
व्यवस्थिते नत्वाहृशसंबंधेन पाकानुकूलकृतिज्ञानस्यासत्त्वेपि सत्वात्। तत्र ताहृशबोधाय नैक्रियमाणान्याफलतः पाकानु
कूलकृतिमानात्मेति शाब्दबोधापत्तिरिति तु मांशंकिष्ठाः अवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नताहृशकृतिप्रकारकशाब्दबोधं प्रति त
थाविधयोग्यताज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयतया आत्मा पचतीत्याद्यचतीत्यादौ विशेषदर्शिनां ताहृशयोग्यताज्ञानविरहे
णात थाविधप्रमात्मकशाब्दबोधस्यायत्नेनाशक्यत्वात्॥ एवं चेश्वरः पचतीति वाक्यजन्यताशबोधस्यापत्तिवारणस्यापि प्रभुत्के म
त्वात्। न चैवं सति ईश्वरो वेदकृत्त्वीतिप्रयोगात्के बोधानुपपत्ति ७॥ ईश्वरे अवच्छेदकतासंबंधेन कृतेरभावादिति वाच्यं
।तत्र समवायसंबंधेन कृतिप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तथाविधानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्॥ ईश्वरः पचतीत्यादि
०४ तथाविधशाब्दबोधस्यानुत्पादेन तथाकालपनीयाऽसंभवात्। न च एवमपि अत्मा पचति ईश्वरः पचतीत्यादिवाक्यजन्य राम
तथाविधबोधे पाशापत्तिमर्गाकुर्वीत लमाधिकेन॥ ननु यत्नात्वविशिष्टशक्तौ किं प्रमाणमत आह। पचतीत्यादि। कि २

करोतीत्यनन्तरं तत्रोपेरणाति शेषः । सर्वाख्यातविवरणादिति दृष्टान्तः लकाराणां अर्थकथनादित्यर्थः । पूर्वोच्चारितवाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थक-
थनेऽपि विवरणमिति स्यात् तल्लक्षणत्वमिति भावः । ननु विवरणस्य स कथं शक्तिः । ग्राहकत्वे शा । द्विविधं अनुमानविधया । नाद्यः । पाकं कक-
रोतीति वाक्यस्य पाकविषयककृत्यनुमा अबोध्यपदकत्वेन यत्त्वे आख्यानशक्यबोधका मकृतत्वयातस्य शक्तिग्रहे शाब्दविधया प्रमाणत्वा-
संभवात् । नान्त्यः । साध्यहेतुप्रयोगासंभवात् इति चेन्न । आख्यातपदं फलत्वविशिष्टे शक्तं । वा पाकं विना फलत्वविशिष्टे शक्तं
वाधकं विना फलत्वविशिष्टार्थककरोतीति प्रातिपादितार्थकत्वात् । पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपद । प्रातिपादिकार्थकपचधातु-
चतुष्टयविशिष्टबोधकपदप्रातिपादितार्थकत्वात् तद्विशिष्टशक्तमिति मानस्य नाप्यविवरणस्याविशक्तिग्राहकत्वासंभवात् । ननु पदा-
र्थितानुमानप्रयोजकमत आह । व्यवहारादिवेति । बाधकं विना । अनेनाऽफलत्वप्रतिसाधनं विना । इदं नु घटमिति । आख्यातस्य शा-
किव्यवच्छेदार्थमुक्तं । व्यव्याप्नेनेतितिति । शक्तिग्रहत्वभवादिः । त्यर्थः । तथा च विवरणहेतुकानुमानस्य शक्त्युपग्राहकत्वे तदुपयुक्त-
प्यव्यवहारहेतुकानुमानस्यापि शक्तिग्राहकत्वे पाद्यत्वद्विशिष्टघटपठादेरपि शक्तिविशेषप्रसंग इति भावः । ननु विवरणं त-
तत्रैव शक्तिग्रहं कं यत्र नान्यफलत्वप्रतिसंधानवातावृत्तिकृतेन पाकफलजन्यः पाकत्वात् । इत्यनुमानादपि फलस्य त्वाभस्य भावे-
नान्यफलत्वात् । अन्यफलस्यास्याख्यातपदशक्यत्वे किमपराध्यंयं मिथो सतत आह ॥ विकरोतीत्यादि । फलमंशे । फलत्वविशिष्टे
जिज्ञासिते तत्संबन्धबोधकशब्दप्रयोगात् पचतीति तु रस्यान्तरकालभावि पचतीति वाक्यपडपदर्शितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य फलोपक-

त्वं विनायलत्वविशिष्टपाकसंबंधं विना अपेक्षावीयद्धात्मविशिष्टेयद्धेर्मावछिन्नसंबंधः श्येतडनरवाचवाक्यप्रतीयतेऽथा
३ दानं तु तरवाक्यात् तत्प्रश्नानिर्वर्तकं भवति यथाय्य फलविशिष्टजिज्ञासितसंबंधबोधकैकस्मात् इति प्रश्ने दुःखत्यबो
धकदर्शाद्द्वयरवाक्यान्निवर्तत्वं लाघवकोतेपारख्यात् स्पफलत्वविशिष्टावाचकलेव्यापारस्यात्काप चेतीतिवाक्यात्पाकानु
3 कूलव्यापारबोध्यामुपगमेयलत्वविशिष्टपाकेसचेतीवाक्यात्पाकाघबोधाभावात् तद्वाक्यस्यायलत्वविशिष्ट जिज्ञासि
तसंबंधबोधकं किं करोतीति प्रश्नवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्तावस्मलभ्यलेपिआख्यातस्यफले विरिइति त्किरावीस्पकं॥
ततनु इत्थोगनिःछुतीत्यादौ आख्यातस्यायलबोधकत्वाभावेन व्यापारशक्तिवरूपकं मत आहा अन्वेतेनरतिः अवचनना
र्थमुख्यविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः॥ अनूकूलव्यापार इति॥ अत्रानुकूलत्वोत्कीर्तनं तु गमनस्यतेनसंबंधेतव्या
पारे अन्वेथयस्मारणाय। ननु तत्तदर्थभावनापि लक्षणीयतात्पर्यत्वात्। तत्र गामनस्यालयेपदार्थः पदार्थो नान्वेति नतु प
पर्थैकदेशेइतिव्युत्पत्तिविशेषात्। तत्र व्यापादेलक्षणावादिमतं दूषयति। अन्यदीयेति। रथगमनानुकूलनोदनास्या
संयोगादिमतिभिन्नलपरूषेयं पुरुषोद्यछतीत्यप्रयोगादित्यर्थः। तथा चास्यात्तस्मात्। व्यापारवादिमतेतादृशानिष्टलपुरु
षेपिगमनानुकूलनोदनास्यासंयोगादिरूपव्यापारवत्त्यापुरुषो गछतीत्यादिप्रयोगामनानुकूलनोदनास्यसंयोगादिम राम
पव्यापारवत्तयापुरुषोगछतीत्यादिप्रयोगापत्तिरितिभावः॥ ननु तादृशपुरुषेतथाविधप्रयोगापत्तिर्नाम तथाविधघटा ३

यत्तत्पदप्रभासकबोधप्राप्तिश्चसावतादृशपुरुषस्यनिश्चशक्लतादशायां उद्भाव्यतेऽन्यदा०॥ अंशेइष्टापत्तेश्च। आव्येतत्का अं
शभावनतादृबोधप्रासिद्धा आपसंभावइत्यत आह ॥ रथोगच्छतीत्यादि। केचित्तु सामानाधिकरण्यं संबंधघटतंमानगामनविशिष्ट
व्यापारे आख्यातस्यलक्षणाकल्पनाकनोपदर्शितापादर्शितापत्तेरित्यत आह ॥ माच्छातीत्यादीत्याहुः ॥ कृतिव्यापारयोरित्यादि
:कृचित्कृतिबाधव्यापारलक्षणाकल्पनागौरवाभावोकृचिज्ञकृतिव्यापारयोबोधेनकृतिव्यापारयोःप्रतीत्यसंभवादित्यर्थः ॥ ननुजा
नातीत्यादावाश्रयत्वे आख्यातस्यलक्षणाकल्पनेचैत्रोयंघटंजानातीतिप्रयोगकालेघटज्ञानवतिमैत्रे मैत्रो घटंजानातीतिप्रयोगापा
तिः ॥ एककालीनत्वसंबंधावच्छिन्नतदाश्रयत्वस्यतदानींमैत्रेपिसत्वात् ॥ तत्तत्संबंधावच्छिन्नाश्रयत्वेलक्षणाकल्पनेपुनरतीवगौ
रवात्तदपेक्षयाव्यापारेलक्षणाकल्पनमेवन्याय्यमिति प्रसंगस्यानुपदर्शितरीत्यावारणीयत्वात् ॥ यदिचस्वत्वस्य आश्रयत्वेनाश्र
यत्वसामान्येलक्षणा जानातीत्यादौ चाश्रयत्वेन समवायसंबंधावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैवबोधस्तथैवकार्यकारणभावकल्पनात्तथा
पिव्यापारलक्षणापेक्षयागौरवादित्यत आह ॥ गत्यादिमत्तेति। आदिनाज्ञानादिपरिग्रहः ॥ मात्रपदेनव्यापारव्यवच्छेदः ॥ त
थाचानुभवानुरोधेनागत्यातत्रसंबंधावच्छिन्नाश्रयत्वेलक्षणा ॥ तथाविधगुरुतरकार्यकारणभावोवाकल्प्यतइतिभावः ॥ के
चित्तु ॥ ननूपदर्शितस्थलेषुव्यापारस्यैवाश्रयत्वस्यापि अप्रतीतेरलंतत्रलक्षणायेत्यत आह ॥ गत्यादिमत्त्वेतीत्याहुः ॥ नन्वानस
मुख्यार्थबाधस्थलेष्वेवाश्रयत्वेलक्षणाकल्पनंनसंभवति। नरोनश्यतीत्यादौतत्प्रतीत्यसंभवात् ।१ ध्वंसप्रतियोगित्वेननाशाश्रयत्वाभाव

त्प्रतियोगितासंबंधेन नष्टस्यापि प्रतियोगितासंबंधेनानाश्रयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगिनां तादात्म्यसंबंधेन हेतुत्वानुरोधेन
४ नष्टस्यापि प्रतियोगितासंबंधेनाश्रयत्वागीकारे पुनर्लाघवात् प्रतियोगित्व एव लक्षणा कल्प्यते सैवोचितत्वादित्यत आह ॥ म
ध्यपतीत्यादावित्यादि ॥ तिष्ठतीति ॥ [illegible] अनादिसिद्धत्वार्थः ॥ ननूपदर्शितव[illegible]ह प्रयोगमूलेतरशक्तिरेवाभिमतेति न कल्प्यत इति चेन्न
॥ यत्नत्वरूपलघुशक्यतावच्छेदकसंभवेन संबंधघटिताश्रयत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पने गौरवज्ञानरूपप्रतिबंधकस्य जलाञ्जलि
५ प्रसङ्गेन नैवाश्रयत्वस्यातिरिक्तत्वमुपेत्य तदवच्छिन्ने शक्तिकल्पने बाधकाभाव इति वाच्यं ॥ तर्हि व्यापारत्वमभ्युपेत्य तदवच्छि
न्ने शक्तिकल्पनस्योचितत्वात् ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ तथा सति विक्लित्यामनाभावात् ॥ अन्यत्र तु धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनमपक्षलाघ
वात् ॥ कृत्यपलत्वावच्छिन्न एवाख्यातत्वस्य शक्तिकल्पने बाधकाभावात् ॥ एतेन समवायत्वमाति केरवी केत्सत्तदवच्छिन्ने
ऽख्यातस्य शक्तिः ॥ अन्यत्र लक्षणेत्यपास्तम् ॥ उपदर्शितविक्लित्यामनाविरहेणातद्वत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनानुपपत्ते
गौरवस्य जागरूकत्वादित्यग्रे वक्ष्यामः ॥ ननु चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयत्वे निष्ठलक्षणाकल्पनं निरर्थकमेव ॥ तत्राश्रयि
ता संबंधेन चैत्रे ज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्वये नैवोपदर्शितान्वयबोधोपपत्तेः ॥ तस्मादाश्रयत्वप्रकारकानुभवस[illegible]सिद्धा एवेति
चिन्तामणिकारमतेऽदूषणमाह ॥ मैत्रः पचतीत्यादि ॥ अन्वयबोधादिति ॥ चैत्रः पचति तंडुलमित्यादौ कामं तत्संबंधेन पाके तं राम
डुलस्य ॥ मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यत्र पाके कर्तृतासंबंधेन मैत्रस्यान्वयस्यानुभवादित्यर्थः ॥ धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि ॥ धा ४

लर्थयोर्नामार्थयोः रभेदातिरिक्तसाक्षात्संबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः।। अत्र स्तोकं पचतीत्यादौ अभेदसंबंधेन
धात्वर्थनामार्थस्तोकस्यान्वये व्युत्पत्तिभंग अतो अभेदातिरिक्तेति।। ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेवाभेदोऽर्थः।। तत्रैव च स्तोक
स्यान्वयोऽप्युपपद्यते।। तथा च तादृशाभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेऽपि न दोषः। नामार्थधात्वर्थयोरेवान्वयबोधस्य तत्रा
न्नत्वादौ तत्त्वतासत्त्वात्।। विशेषणविभक्तेः साधुत्वेनाभेदार्थकत्वासंभवात्।। तस्माभेदार्थकत्वेऽपि लुप्तविभक्तिमनुसंधाय
नस्य स्तोकः पाक इत्यादौ अभेदसंबंधेन पाके स्तोकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणापाद इति दा
नं संभवात्।। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानं विना शाब्दबोधानंगीकारेणात्र राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणाया
।। तंडुलं पचतीत्यादौ पाके तंडुलकर्मत्वस्येव तत्र भेदेन संबंधेन तंडुलस्यापि बोधे सत्यात्र व्युत्पत्तिभंगप्रसंगवारणाय साक्षादि
ति।। नामार्थधात्वर्थयोरन्वितविभक्त्यर्थातिरिक्ते त्यर्थः।। ननु तथापि न कलंजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थबलवदनिष्टाननुबंधित्व
विशिष्टेष्टसाधनत्वान्वितनञर्थाभावस्य धात्वर्थकलंजभक्षणादौ अन्वयात् तत्रैव व्युत्पत्तिभंगपरिहारो दुःशक इति चेन्न।। पा
तोक्तातिरिक्तत्वविशेषणाय।। स्तोकुरु मोवान ञपदस्याभाववति लक्षणेति स्याभेदसंबंधेन तत्र धात्वर्थेऽन्वय इति संबंध
मर्यादयेत्यादि।। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोः संसर्गमर्यादया आश्रयत्वस्याभानासंभवादित्यर्थः।। तथा चैतादृ
शव्युत्पत्त्यनुरोधेन नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धिमा

वच्छिन्नं प्रातिविभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितप्रकारतासंबंधेन हेतुत्वं कल्पतायाः एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतासंबंधे
५ न शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्याख्यातनिष्ठे चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थेऽन्वयबोधसंभवादि
ति भावः। अत्र चिन्तामणिकारमतानुयायिनः। चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ कर्मतासंबंधेन तण्डुलस्य पाके अन्वयबोध
5 वारणाय नामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्ति
दनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वं कल्पनमस्तु। धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
संबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनं तु निष्प्रमाणिकं केनयानादरणीयात् तथा चै
त्रो जानातीत्यादि आश्रयतासंबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थे अन्वयबोधे बाधकाभावादाश्रयत्वे आख्यातस्य निरूढलक्षणा
कल्पनं किमिति न जानीमहे। नन्वाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणाङ्गीकारे जानातीत्यादौ आश्रयत्वप्रकारकबोधानुभवापला
प इति चेन्न। प्रायः स्वमात्रानुभवबलात्तथा बाधकानुमानावगमीत्यात्। अत्रापि विवदन्ते बहवः। जानातीत्यादौ आख्या
तस्य घटादौ स्वारसिकलक्षणा। ज्ञातकाले ज्ञातीयाप्यत्यादिरिति शाब्दबोधापत्तेरर्थे घटादिविशेष्यकज्ञानप्रकारकबुद्धि
त्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञाधातुस्त्वमुभिप्याहृताख्यातज्ञानाजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने घटत्वपटत्वकल्पनात्वादिभेदेनान राम
न्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तदपेक्ष्य तदनिवेश्य ज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वा ५

वच्छिन्नंप्रति आख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानाधीनजन्योपस्थितेठ प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनयैव उपायसीत् तथाच ताद्दृशकु
सकारणाभावात् कथं चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन चैत्रे ज्ञानाद्यात्वर्थस्यान्वय इति तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा आवश्यकी। यत्तु
घटत्वादिकमनिवेश्य तथाविधकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानीयो घट इति योग्यताज्ञानबलात् तथविधाख्यातपदज्ञानजन्योपस्थि
दशायां ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्य समवायसंबंधेनात्मन्यापत्तिर्दुर्वारा। यदि च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या शाब्दबुद्धियोग्यता
ज्ञातयोरपि कार्यकारणभावठकल्पने तथापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावरूपकारणबलान्नदात तथाविधा शाब्दबोधापत्तरात्मा
निवृत्तरोपि दुःसमाधेयतेत्येवश्य घटत्वपटत्वादिकं निवेश्य तथाविधसमभिव्याहारज्ञानजन्योपस्थितिः शाब्दबोधयेठकार्यं नज्ञान
कारणभावकल्पनमिति किंबाधकं। चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्यान्वय इति।। तन्न।। उपदर्शितशाब्दबोधेपदजन्योप
स्थितेस्तोविषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेन तद्विषयकेठमहाविनिगमनाविरहेणाकारवाभावानंतानंतकारणतावच्छेदकगौरवाच्च
तदपेक्षया घटत्वादिवर्तितिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वांतरकल्पनस्य सम्यक्तया
आयतस्यप्रभावात्। तथाहि।। विरोधिसामग्र्यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधजननीये इष्टा समभिव्याहृताख्यातपदजन्योपस्थितविशि
ष्टघटत्वप्रकारकाज्ञानादेः सहकारित्वं कल्पनीयं। घटत्वप्रकारकत्वानेन तथाविधोपस्थितेर्विशिष्टपंचप्राकारतासंबंधेन युक्तस्याधिकर
णतन्निरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यसंबंधेन। तथाचताद्दशाख्यातपदज्ञानजन्योपपयाद्युपस्थितिकलेत

६

६ थाविधसामानाधिकरण्यसंबंधेनतादृशाख्यातपदज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टयत्नघटत्वज्ञानं तत्स्वरूपसहकार्यभावेतनविरोधिसामा
ग्र्यभावरूपकारणबलादात्मनिज्ञानीयोघटइतिशाब्दबोधापत्तिः। नचतथापिपुरुषांतरस्याख्यातपदज्ञानजन्यघटविषयोपस्थितिकालेपुरुषां
तरात्मनिविरोधिसामग्र्यभावबलात्मज्ञानीयोघटइतिशाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारेवेतिवाच्यम्।एकात्मसमवेतत्वस्यान्यात्मनि आपत्तिवारणार्थंतदा
त्मसमवेतत्वावच्छिन्नंप्रतितादात्म्यसंबंधेनतत्तदात्मत्वेनापिहेतुत्वस्यावश्यकतयातत्तत्पुरुषीयोपदर्शिताख्यातपदज्ञानजन्योपस्थि
तिविशिष्टतत्पुरुषीयघटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्यज्ञानीयोघटइतिशाब्दबोधसामग्र्यांता
भ्युपगमेनकथमप्यनुपपत्त्यभावात्।घटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यंतत्तदात्मनिरूपकज्ञानीनत्वसंबंधेनविरोधिसामग्र्यभावेतत्तदात्मवै
शिष्ट्यंचतादात्म्यविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेनबोध्यम्।तयाचज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद
कतासंबंधेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रकारतासंबंधेनतथाविधाख्यातपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यतिर्दिष्टतद्दशाहेत्वभावान्नो
चैत्रोजानातीत्यादौचैत्रेआश्रयतासंबंधेनज्ञानान्वयबोधासंभवेनतत्राख्यातस्याश्रयत्वेलक्षणाआवश्यकीतिसारम्॥कोचित्तु
॥चैत्रोजानातीत्यादौचैत्रेआश्रयतासंबंधेनज्ञानान्वयसंपनामेविशिष्टितमाख्यातस्यकृतिरत्नयापिचैत्रःपचतीत्यादौवपिस्यानुकू
लकृतित्वसंबंधेनचैत्रेपाकान्वयबोधस्यवक्तुमुचितत्वात्।यादिचधात्वर्थस्यनामार्थेऽन्वयोऽव्युत्पन्नइतितथाविधबोधस्यासंभवेना राम
ख्यातस्यकृतिशक्तिरावश्यकीतिविभाव्यतेनदाज्ञानातीत्यादावपिआश्रयत्वेलक्षणाकल्पनमावश्यकमितितत्र्वतनुपदर्शितविवर ६

गावला॰दाख्यातस्यफल॰ वाचकत्वं नदैवायातिददिकत्रेवयत्नार्थकत्वंतद्देकुतस्यव्यापारत्वविशिष्टशक्तिकल्पनेवाय्यकाभावादित्पतआ
हाकृनन्वेति॥ क्रियाजन्यत्वेति॥ संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंख्यानाविशेषपीत्यर्थः॥ अथ्याचकृधातोर्व्यावयार्थकत्वेयंटीक॰ गदेव्याया
रार्थकत्वेपरोकुगद्देव्यापारज्ञान्यत्सप्रतिसंख्यानकालेकृतिजन्यत्वप्रतिसंख्यानंप्रतिसंघानाभावप्रठ॰कृतः ३ अंकुरानकृतइतिप्रबहारःस
र्वानुभवसिद्धस्यामस्यकातन्मतेतत्हृदाअंकुरेव्यापारजन्यत्व॰ ज्ञानसत्पेनव्यापाराजन्यत्वरूपव्यावहर्तव्यज्ञानाभावादितिभावः॥ कृधातियत्ना
र्यकत्वेयुक्त्यंतरमाह॥ ज्ञानाश्रत्राविवदिति॥ ज्ञाताज्ञात्पादोयथाश्रयवोधकतत्वपदसमभिव्याहृतज्ञाधातुपदात्कृज्ञानाश्रयःचैत्रइतिबोधः
तद्वत्कवकत्राइत्सत्रापिआश्रयबोधकनत्युपदसमाभिव्याहृतकुधातुपदात्कृसाश्रयइतिबोधउत्पद्यते॥ सचकृधातोर्यत्नार्थकत्वंविनानसंभव
ती॥ तस्ययत्नार्थकत्वमावश्यकमितिभावः॥ इदमत्रबोध्यं॥ तज्ज्ञादियस्पाकर्तर्यवशेकि॥ नचलाघवात्कृज्ञादिपदस्यकृतोशक्तिरंगीक्रियतामिति
वाच्यंतिथासानिपक्त्वोचैत्रदत्पादौचैत्रेतत्तूपवादार्थकृतेसमन्वयसंबंधेनान्वयवोधासंभवात्॥ नामार्थधात्वर्थयोरिवनामार्थयोरपि अभेदातिरि
क्तसंबंधेनऽन्वयवोधस्याव्युत्पन्नत्वात्॥ अन्ययात्वदुच्छठकर्मत्वमित्यादिनिराकौक्षवाक्यादपिकर्मतायामाधेयतासंबंधेनघटान्वयवोधप्रसं
गात्॥ आत्रतृचोनात्वंनांस्तीतितनसंभावतीयं॥ स्यायंतत्वेनतत्स्यापिनामत्वात्॥ तदाहुरभियुक्ताःसाधतमिहानाम्मष्टमिति॥ ज्ञाताइत्यादौतु
कृतेज्ञानानुकूलत्वाभावेनज्ञानानुकूलकृत्याश्रयंबोध्यात्तंविषयवाचकधातुसमभिव्याहृतस्थलेतत्वआश्रयत्वलक्षणाआवश्यकी॥ न
नुज्ञाताज्ञत्यादौतृचोत्वमस्तांगांकरोपिकर्तैत्रतृचवचः॥ श॥ त्वेपिवकत्याश्रत्यवोधोस्तु॥ किंकृत्यातुायत्नशक्त्येतिचेन्न॥ तथासतिकर्त्तेत्सत्रधा

तुवैयर्थ्यापत्तेः॥ तस्मादयमर्थो यत्सदात् व्यापारानुकूलकृत्याश्रय इति बोधापत्तेश्च। नचतत्रकृधातुपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं प्रकृतस्था
८ न्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरिति॥ ननु कर्तृपदात् कृत्याश्रयः बोध्यः श्रोतुः संभवति भवति तदैव कृञोयत्नार्थकत्वं आयाति। नदेवन।
७ ।तस्यदा क्रियाश्रयाश्रयस्यवदनुकूलव्यापाराश्रयस्याबोधस्यैवांगीकारात्कारस्तत आह। क्रियाया इति। कर्त्रीतः क्रियार्थकत्वं अभ्युपे
त्यकर्तृपदात्क्रियाश्रयबोधांगीकारवत् क्रियाश्रयमात्रेकर्तृव्यवहारस्यात्। तस्यक्रियानुकूलव्यापार्थकत्वमभ्युपेत्यकर्तृपदात्तदृशव्यापार
श्रयबोधांगीकारेकमात्रेकर्तृव्यवहारस्यात् कारकारकमात्रस्यावतथाविधव्यापाराश्रयत्वादितिभावः।कृञोव्यापारशक्तिवादिमीमांस
कः प्रत्यवतिष्ठते॥ अथेति॥ अंकुरः कृत इति प्रयोगस्य कृञोयत्नार्थकत्वेपि ईश्वरकृतिमादाय संभवेपि तस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वायोगा
दत आह। बीजादिनेति। तथा च कृञो व्यापारार्थकत्वं विना बीजादिकरणकव्यापारजन्यः अंकुर इति बोधजनकस्य बीजादिनांकुरः कृत इति प्र
योगस्यासंभवात् करणत्वस्य तदभिधायकत्वापत्तेरूपकमितिभावः। ननु तथासति कमात्रे कर्तृव्यवहारः। उत्तरस्यापरिहार इत्यत आह। कर्तृ
पचदेचेति। अत्र षष्ठ्यर्थेस्मृतुमी। तस्यान्यथा रत्वमये। पदपदेचवाक्यपरा। तथा च कर्तृरूपवाक्यघटकस्य कृञ इत्यर्थे। यदीति। वस्तुतः
कारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वेक्षतिविरहः विवक्षातः कारकाणि भवंतीति शाब्दिकप्रसिद्धेरवातिप्रसंगभंजकत्वादितिभावः। ननु कृञ्धातो
रनंतस्य योगविभागादिरूपव्यापारत्वावापेक्षया लाघवात् फलशक्तत्वमेवोचितं डपदर्शितस्थलेचयथापरिलक्षणांगीकाराञोनुपपत्तिरि राम
चेन्न। बहुषुस्थलेषुतयाप्रयोगाभावेन तत्रशक्तिग्रहकाभावात्तथा। अन्यथापरःपदाल्लक्षणयाकदाचित्घाटबोधसंभवेन तस्यापितत्र ७

शक्तिकल्पनास्यादिति न किंचिदेतत् कृधात्वर्थो व्यापारं वाच कर्तव्य व स्थापय्य आख्यातस्यापि तद्वाचकत्वं व्यवस्थापयाति । एवं च ति कधातो
व्यापारः शक्तत्वे करोतीति विवरणाच्चोदर्यत्नत्वविशिष्टे आख्यातशक्तिः आख्यातशक्तिकल्पने तत्त्वाभावे चेत्यर्थः । अचेतनेपीति । काष्ठादावपी
त्यर्थः । बाधकं विनेति । व्यापारे आख्यातस्य शक्तिकल्पने बाधकं विनेत्यर्थः । गौणत्वापातादिति । व्यापारे आख्यातस्य लक्षणाकल्पना
या अन्याय्यत्वादिति भावः । जनकव्यापार इति । शक्यतावच्छेदकोटौ जनकत्वांशनिवेशस्तु पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे जनकत्वस्य प्र
कारविधया भानानुभवाभिप्रायेणोत्तदर्थ इति । आख्यातपदार्थ इत्यर्थः । मन्वत्र गुरुजनकत्वमपेक्ष्य पर्यकालवृत्तित्वमात्रं शक्यतावच्छेदकको
टौ प्रवेशनीयं लाघवादित्यत आह । तत्फलेति । तथा चोपदर्शितोपनिवारणार्थं गुरुत्वेप्यनन्यगतिकतया अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरू
पजनकत्वस्यैव आख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमिति भावः । तर्हीति । आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे इत्यर्थः । रथयनाविनारभूते
त्यादि ॥ यत्नजन्यत्वप्रयोगः पाकादिक्रियाविशेषः तेन हेतुनात्वकारणीभूतस्य यत्नस्यानुमानादित्यर्थः । अत्र पाकादिक्रियायाः हेतुत्वोक्तितन
च तादृशसंबंधस्य व्यापात्याट कर्तृत्वं अभ्युपेतस्य तथा च पाकः यत्नजन्यः पाकादित्वाद्यनुमानात्याकेपयत्नजन्यत्वसिद्धिकाले तुल्यवित्तिवेद्य
तया यत्नेपि पाकजन्यत्वसिद्धाय चातीत्यादौ पाकजन्यकयत्नानुभवनिर्वाहः इति भवः । नन्वाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे पचतीतितात्पर्यविवरण
मिति । तात्पर्यविषयीभूतार्थविवरणमित्यर्थः । नच चायाहृत्य शक्यस्य पादातश्शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्त्या याहृशार्थस्य बोधः स एव तस्यातात्पर्य
विषयीभूतः प्रकृते च पचातीत्यादिवाक्यस्यादतिभूतपदाहृत्तापतावोधकत्वं तत्तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यं । घूमोस्तीतिवाक्यस्यत्रर्थ्यो

ज्यानुमितिविषयीभूतवह्नितात्पर्यकत्ववत्पपचतीत्यादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोज्यानुमितिविषयीभूतयतीतत्पर्यकत्वसंभवात् । तात्पर्यं चास्मा
८ द्वाक्यादेतदर्थबोधो भवत्वित्यादिवाक्येनाभिलप्यमाना एतद्वाक्यप्रयोज्यत्वप्रकारकएतदर्थबोधोत्पत्तीच्छा इति । ननु विवरणस्य परंपरा तात्पर्या
४ विषयीभूतायां यत्र कल्पने सर्वज्ञत्वमासंभवेन शक्तिग्रहकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यत आह । अप्रयेति । अन्यलभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल
पने इत्यर्थः ॥ तथा च यत्रान्यलभ्यत्वं तत्रास्तितन्तु वा विवरणस्य शक्तिग्रहकत्वमायास्यतीति भावः ॥ एवमित्यत्र । उपदर्शितानुमानेन पाकसन
कपलानुभवनिर्वाहे हि पीथी ॥ यलस्येति । स्वपाकजातयलस्येत्यर्थः ॥ ननु अनुमानादुपस्थितेतत्या विप्ययत्ले आख्यातार्थपद्यं । पितृवर्त
मानत्वस्योत्तरकालिकशाब्दबोधो ? आभ्युपेय इत्यत आह । तस्येति । अपदार्थत्वात् । यदनुपरणास्वतन्त्वात् । तथा च पदानुपस्थितार्थस्य शा
ब्दबोधविषयत्वानियमेन तत्र कल्पनाया असंभवादिति भावः । ननु तत्र यलबोधकपदमध्याहार्यं तथा च शाब्दबोधोऽपि कार्यं स्यादत आह । अन्य
न्यत्रेति । ज्ञानातिरिक्तयोगघटीत्यादौ इत्यर्थः ॥ अनुसन्धानादिति । शाब्दबोधीयपदजन्यपदार्थोपस्थितेः ताद्रूश्यकार्यकारणभावस्यासिद्ध
त्वादित्यर्थः ॥ तथा च जनानीत्यादौ पाक्ष्यसेवते मानत्वान्वयवारणाय तात्पर्यं विशेषणतावच्छेदकच्छेदकतासंबन्धेनाश्रयत्वाय स्वापकत्वा
ज्यपदनिरूपितवृत्तिज्ञानमेतेनान्यत्वनलप्रकारकशाब्दबोधप्रतिकारतासंबन्धेन ज्ञाप्यं तु निरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते हेतुत्वकल
पने नरचोगघती । इत्यादौ घातत्वथैवतमानत्वान्वयवारणाय । विशेष्यतावच्छेदकत्वासंबन्धेन यपरोपस्थ्याप्रकाराख्यातपदानिरूपितयति राम
ज्ञानजनावर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधेऽपि आख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पने न च त ८

न्नाघादृतपदार्थेयत्नेवर्तमानत्वान्वयबोधासंभवइतिभावः। ननुव्यापारोपस्थापकाख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्द
बोधंप्रतियत्नपदजन्योपस्थितेरपिविशेष्यतासंबंधेनातिरिक्तहेतुताकल्पनात्तस्यानुपपत्तिरितिचेदेतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल
पनापेक्षयाख्यातस्ययत्नविशिष्टेएवशक्तिकल्पनायालघीयस्त्वात्कानन्वयकालः पाकजनकवर्तमानयत्नवान्पाकजनकव
र्तमानव्यापारवत्वादित्यनुमानासंभवतीत्यादौपाकजनकवर्तमानेयत्नानुभवोपपत्तिरित्याशंक्यनिराकरोति। नचेतियात्नविरम
पीति। तयाऽव्यभिचाराद्व्याप्तिग्रहसंभवेतथापितथाखण्डानुमितिखण्डनेसंभवति। तेभावः ननुतथाविधवर्तमानयत्नविशिष्टकालिकविशेषण
तासंबंधेनतादृशव्यापारस्यहेतुत्वमंगीकार्यमतोनोक्तानर्थप्रसक्तिरित्यतआह। धर्मिविशेषेति। चैत्रादिव्यक्तिवृत्तिवाच्येसधर्षे। ननुचैत्र
स्तथाविधवर्तमानयत्नवान्तथाविधव्यापारवत्वादित्यनुमानाच्चैत्रेवर्तमानयत्नानुभवोभविष्यतीतिचेत्तत्राह। तद्धर्मिकरणेति। तथा
विधयत्नव्याप्तिकरणकाष्ठादिव्यापारस्यापीत्यर्थः। चैतन्याविनाभूतेति। चैतन्यव्याप्येत्यर्थः। इदंनस्वरूपकथनपरं। ननुहेतुतावच्छेदक
कोटौनिविष्टंतस्यतत्रनिवेशेप्रयोजनाभावादितिचेन्मानदिदिति। नचसौदर्याद्यपराद्यपर्यायशोभनत्वविशिष्टतथाविधव्यापारस्यैव
तत्रतयाविधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमपेयमितिवाच्यं। काष्ठादेरपिसौदर्यसंभवेनतथाविशिष्टहेतुसंभव्याभिचारकास्यदुर्वारत्वाश
क्तेः। यत्नुतयाविध्यविसहविशिष्टसमवायादेहेतुतावच्छेदकसंबंध्यत्वाभ्युपगमान्नव्यभिचारावकाशइतिवदसक्तास्तस्यांतस्संवंधनायांप्र
माराणाभावात्। यच्चात्नीत्यादौसर्वसत्रतन्त्वघटितव्याप्तिग्रहसत्त्वेप्रमाणाभावाच्च। एतच्चाख्यातस्येतिपाठे। चतीत्यादावाख्यातस्यज्ञ

नकथलेलक्षणायाआगीकार्यत्वादित्यर्थः॥ लाघवेनेति। अनन्यथासिद्धतियतोपूर्तरवर्तितरूपतन्यत्वात्मकस्यव्यापारत्वस्यआख्यातेपदशक्यताव
घेदककोटिप्रवेशोगौरवात्तदपेक्षकार्यस्यासामान्यजनकतावच्छेदकत्वेनासिद्ध्यायायलसंज्ञाते।रेयतघशक्यतावच्छेदककोटिनिवेशपनस्योचितत्वमिति
९ भावः। ननुसर्वमिदंसंभवतिजन्यत्वस्योक्तरूपत्वेतदेवनातस्यातिरिक्तत्वांगीकारेऽक्रान्तथाचातिरिक्तजन्यत्वालकव्यापारस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदक
१ कोटिप्रविष्टत्वेनकिंचिद्बाधकमुत्पश्यामःसाधकंचरथेपाघातीसादौतद्धणायाअकनमिरिविति चेत्सत्यंव्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टत्वेलतंसंयोगविभागादिरूपजन्यसामान्येआख्यातपदशक्यत्वलवलनेगौरवान्तदपेक्षयलेमात्रेतेष्ठक्तिककल्पनेलाघवस्यातिस्फुटत्वात्
यत्तस्यापिव्यापारतयातत्रतत्तशक्तिकलापनस्यव्यापारस्यासामान्योत्रशक्तिकेलदकस्यापावरपकत्वात्। केचित्तु। आख्यातस्यसमवायमात्रेशक्तिस
मवायत्वंशक्यतावच्छेदकं। तद्व्यातिरेकंमुख्याप्रयोगात्रथोगाघातीत्यादौपचतीत्यादौचजनकयलेक्षणोमाद्रुः। तदपिनसम्यक्। अनंतसमवायेन
शक्तिकल्पनेगौरवात्। नचसमवायस्यैकतयानगौरवावकाशः॥ लाघवंचानंतपलशक्तिकल्पनापेक्षयास्फुटमेवेतिवाच्यं। एकस्मिन्समवायेआख्या
तशक्तिकल्पनेकेवलंचैत्रस्याघटज्ञानवत्त्वादशायांचैत्रोघटंजानातीतिवन्मैत्रोघटंजानातीतिप्रयोगापत्तेः॥ भवन्मतेआत्मत्वादिसमवायापेक्ष
याज्ञानादिसमवायस्यैवलक्षणत्वाभावेनआत्मत्वादिसमवायवतिमैत्रात्मनिज्ञानाभावदशायामपिज्ञानसमवायसत्त्वात्। यादृचाख्यातपदार्थस
समवायान्ययेतत्तदात्मनिरूपितत्वविशिष्टत्वरूपस्यासंबंधत्वमंगीकृत्योक्तबाधकोद्धारःसंभाव्यतेतथापिअतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातप राम
दशक्यतावच्छेदकंतद्विशेष्यतासंबंधेनतन्मात्रविशिष्यकज्ञानादिकमित्यत्रविनिगमनाविरहेणगौरवदुर्वारमेव। यत्नशक्तिवादिमतेतुप ९

लत्वस्य ज्ञातितया तद्दितय्ययलसामान्यसाध्यारणास्य गौरवेणाशक्यतावच्छेदकस्य असंभवद्युक्तिकत्वन्या आयावस्यव्रह्मणोय्यशक्यत्वाररणायलषेवे
तिसुप्याभिरन्यस्य रमूहनीयंशंकते ति।गलविहायेति। आद्यवादिति जनकत्वलशक्तिवादिना।मपिडामकांशशक्तिफलपनस्यायश्यकत्वयाजनकश
क्तिवादिमाते एतदातिरिक्तशक्त्यकल्पनेपीत्यादि।।संभवादिपि।तयाचेति।।जनकमात्र शक्तिकल्पनयेत्यर्थः४ अचेतनेपीत्यादि।।आयोगद्याती
त्यादोगमनजनकेनोदनाख्यासंयोगादेःस्यादौ सात्पेनाख्यातस्यशाहयैवतयाप्रयोगसंभवेवत्राश्रयत्वादौलक्षणाकल्पमापिनापिनास्तीतिभा
य४ अपचत्पीथतिनाधाररातनकशक्तिरुररीकरणीयाणीपा।अदृष्टस्यप्रोधारणाकारणतयानन्दतिपाकशान्यकालेपुरुषेपचतीति प्रयोगापत्तिरि
तिवाच्यं।गौरवात्।ननुपाकजनकादृष्टजनककृतेरपिपाकजनकतयायागादिगोचरकृतिकालेपिपचतीति प्रयोगापत्तिरितिशंकांवारयति।पाकज
नकादृष्टजनकेति।मानाभावादिति।।तस्यपाकादिजनकादृष्टजनकत्वेनपाकप्रयोजककत्वाऽन्ययासिद्धत्वेनबाधादिभाऽनुमानादिप्रमाणस्या
नवतारादित्यर्थः४ अतएवेति।तज्जनकादृष्टजनककृतस्तज्जनकालेप्रमापाभावादेवेत्यर्थः।क्षित्यादेरिति।।भितिसकर्तृकाकार्यत्वादितीश्वरा
नुमानेत्यर्थः४ हाकेति।क्षित्यादिजनकेत्यर्थः।अर्थांतरप्रसंगोपीतिइदमाचाततःजन्यसकर्तृकत्वस्यादृष्टद्वारकृतिजन्यत्वार्थकतया।अनुपपत्त्यभावा
दिति।ननुकृतिष्टसाध्यननतापविघ्यर्थत्वादिसोदउमतैतज्ज्ञानकादृष्टजनककृतेरपितज्जनकत्वस्यवेदबोदबोध्यित्वेनदुरपह्नवत्वात्कथमति
प्रसंगोद्धारइत्यतआह।भावेवेति।तज्जनकादृष्टजनककृतेतज्जनकत्वेप्रमाणसहावेवेत्यर्थः४ तादृशकृतिवारणायेति।तादृशकृतिवारणायेति
।तादृशकृतिकालेनथाविधप्रयोगवारणायेत्यर्थः४ ननुजनकायलेअस्यानस्यशक्तिकल्पनेशक्यतावच्छेदकगौरवात्।।मदपेक्ष्यंतेकेवल

यत्नत्वविशिष्टेशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात्तयैवाहायत्नमात्रमिति। यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः॥ नचाख्यातस्य यत्नमात्रवाचकत्वे आख्यातपद
१० यत्नपदयोः पर्यायतापत्तिः। तद्घटकतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्य तत्पर्यायतापदार्थत्वादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। ननु विषयितासम्बन्धेन यत्नस्य समानता
मुपगमे पाकानुकूलव्यापारजनकपाकगोचरयत्नवानिति पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह। जनकत्वं येति। फलोपधायकत्वमेवेत्यर्थः॥ फलोपधायकत्वं च तत्त्वाच्छि
त्वावच्छिन्नकरणतानिरूपितजनकत्वं अनिरिक्तं वेत्यन्यादिति भावः। वैयाकरणमतमाह। कर्तृकर्मणीति। लकारवाच्ये इतीति। तिङ्त्वेनेत्यर्थः॥ सामानाधिकरण्यानुरो
धादिति। नामाख्यातयोरेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यापत्तेः। घटस्य अनुभवामि इत्यादिति भावः। नन्वेतादृशानुभवे मानाभावइत्यत अन्यथेति।
कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोः कर्तृकर्मानभिधायकाख्यातयोरनभिध्यायकत्वेत्यर्थः॥ तयोरिति। तृतीयाद्वितीयोरित्यर्थः॥ अनभिहिताधिकारि
यत्वादिति कर्तृकर्मणोरनभिध्यायकाख्यातसमभिव्याहारेपि हितत्वादित्यर्थः॥ यत्राख्यातेन कर्ताऽनभिधीयते तत्र तृतीया यत्राख्यातेन कर्माऽनभिधी
यते तत्र द्वितीयेत्याभियुक्तसम्मतेति भावः। नचाख्यातस्य कर्तृत्वाभिध्यायकत्वानभिध्यायकत्वे एव द्वितीयतृतीययोर्नियामके तत्तया च सत्ययमाख्यातस्य
कर्तृत्वाभिध्यायकत्वमित्यत आह। कृत्वाभिधानस्येति। अविशिष्टत्वादिति। कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः॥ तथा च नैयाकरमते नये कर्माख्यातन
स्यापि कर्तृवाचकतया तत्र तृतीया न स्यादिति भावः॥ सच नैन्यापि कर्तृकर्माख्यातस्य कर्मत्वार्थकतया कथमेतदिति वाच्यं। प्राचीननैयायि
कनये एवैतदपि ध्यानात्। स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्टादिति। इत्याकाते॥ कर्तृकर्मणोरादि। नियमः। द्वितीयातृतीययोः सदसद्भावयोश्च नियं राम
मइत्यर्थः॥ यत्र धातूत्तरप्रत्ययेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तरि तृतीया॥ एवं य १०

त्वघात् तिङ्प्रत्ययेन कर्मगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्मणि द्वितीयाभावात् तेन यत्र कर्मगतसंख्या नाभिधीयते तत्रैव कर्मणि द्वितीयेति भावः । चैत्रेण दृ
ष्टो घट इत्यादाविति । न च सुपः संख्याभिधायकत्वे चैत्ररूपवानिति उदाहरणात्सूत्वा चैत्रेण दृष्टो घट इत्येतावदूरपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्य
म् नहि क्रियाराहित्येवावबोधमस्तीति न्यायेन चैत्रो रूपवानित्यादौ गच्छतीति क्रियाध्याहारात् तिङः वस्तुतस्तु संख्याबोधः संभवेऽपि सुपः संख्याभि
धायकत्वे नेति शंकानिराकरणासंभवेन सुपः संख्याभिधायकत्वे सकि यष्ठ तयाविधवाक्यपर्यन्तानुधावनस्य नैष्फल्यापादिति । कृत्स्ने शक्ते सु
प एवेति । अवश्यसंख्याक्रान्तशक्तेः सुप्पदादित्यर्थः । अनन्तदभिधायकत्वमिति । न संख्याभिधायकत्वमित्यर्थः । तथा च देवदत्तो गच्छतीत्यादावपि नि
ङः संख्यानभिधायकत्वेनान्वयासंभवादिति भावः । तादृशसुपमिति । द्वित्वादिसंख्याबोधकं सुप्पदमित्यर्थः । द्वित्वादिप्रत्ययादिति । तथा च तत्र द्वित्व
बोध्यान्वयानुपपत्तावपि संख्यावाचकत्वमिति भावः । यत्तु चैत्रो मित्रश्च गच्छत इत्यादौ मैत्रपदोत्तरसुविभक्तेर्द्वित्वादिलाक्षणिकत्वा
द्वित्वादिबोधसंभवे तिङः संख्याभिधायकत्वं नियुक्तिकमिति । तदश्रद्धेयम् । आदिनिगमनाविरहेण तत्र चैत्रपदोत्तरसुविभक्तेरपि लक्षणायद्वि
त्वबोधकत्वस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वयमैत्रद्वयं च प्रतीयेतेत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्रैव वचनोपात्तैकत्वान्वितचैत्रादौ कथं तिह इत्यपस्थायां द्वित्वा
देरनन्वय इति तु नाशंकनीयम् । अनेकत्वस्याविवक्षितत्वादिति । ननु तथाप्युपदर्शितयुक्तावितरोद्वित्वाभिधायकत्वमस्तु एकत्वाभिधायकत्वे
तु नस्यानियुक्तिकमित्याशंकामपाकरोति । लाघवादेकवचनत्वादिनैवेति । न तथा चैकवचनत्वविशिष्टसुपस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकत्वाकल
पने गौरवानुदयात् । पहाय एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकत्वमनुपयुक्तम् । एकवचनत्वं चाश्रयुत्सैरेकवचनत्वेन पारिभाषितत्वम् । न च ति

११

सादिसाध्यारणमितितिचादेरथ्येकत्वबोधकत्वमक्षुण्णमितिभावः केचित्तु पचतीत्यादौ आख्यातपदस्य लक्षणया शक्त्या वा कर्तृबोधेऽपि तत्र नियमत
एकत्वबोधासंभवादेकत्वाद्यतिरिक्तसंख्याभावस्य कं। न च तत्राख्यातस्यैवैकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणेति वाच्यं। नियमतः प्रतीयमानेऽर्थे लक्षणाक
ल्पनेऽपलेऽप्याख्यातशक्तिकल्पनस्यानियुक्तिकत्वलक्षणायैव तत्र यत्नबोधासंभवादित्याह। कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामिति सारम्यतान्ता
संतत्रांकाग्रेयोपरिवैयाकरणैः समाप्यन्ते॥ कर्तेत्यादि। तथा च मुख्यविभक्तिं विना कृत्प्रत्ययस्यावस्थानासंभवात्। कृत्प्रत्ययोत्तरसुप एव संख्याबो
धसंभवे कृतः संख्याबोधकत्वं निर्युक्तिकं न चाविनिगमनाविरह इति वाच्यं। एकवचनत्वेन सुप एव तत्र शक्तेः कृत्सत्त्वात्। एवं चैत्रो ग्रामं गन्ता
नित्यादौ गमिक्रियाकर्तृकृत्प्रत्ययस्य संख्यानभिधायकत्वेन नीपापचे ब्रह्मणोऽप्यशक्यवारणत्वादिति भावः। न तु पत्राख्यातेन कर्तृगतसंख्या
भिध्यापकत्वेन त्र प्रथमा यत्र प्रथमा यत्र चेतनवत्गतसंख्यानभिधायेत्र द्वितीयेत्यादिनियमो वाच्यः। कृत्प्रत्ययस्थले च कर्त्रादेरभिध्या
नानभिध्यानाभ्यां तथात्र वचनद्वयोपि दोष इत्यत आह। किंचेति। न नियमात्। कर्माख्यातेन कर्तृगतसंख्याया नाभिधानेन तु कर्मगतसंख्या। एवं क
र्माख्यातेन कर्मगतसंख्येवाभिधीयते न तु कर्तृगतसंख्येति लाभानानियमार्थः। ननु तादृशनियमालाभे कातिति तत्राह। पदार्थ
तावच्छेदकावच्छिन्नस्येति। एकत्वावच्छिन्नानिरूपितशक्तिवशादित्यर्थः। तथा च चैत्रो ग्रामं गच्छती
त्याख्यातेन कर्मगतसंख्याबोधने बाधकाभावेन तत्रापि कर्मणि प्रथमास्यात्। एवं च चैत्रो गोदनः पच्यत इत्यत्र। व्याख्यानेन कर्तृगत राम
संख्याबोध्याने बाधकाभावेन तत्रापि कार्तरि प्रथमापत्तेरिति भावः। पच्यते इत्यत्र। व्याख्यानं तु कर्तृत्वावच्छिन्नस्य कर्तैकत्वशक्त्या। तावच्छेद ११

कर्मैकवचनत्वावच्छिन्नसंकर्मैकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं। न तथा च शक्यतावच्छेदकशक्यतावच्छेदकाभेदात् सर्वत्र तत्कर्मत्वाधारतैकत्वबो
धइत्यत आह कलत्रैकित्वत्वादिनाभिप्यानेकित्विति। कर्त्रैवात्वत्वादिना। कर्त्रैकत्वादौ कर्त्रैकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नादः शक्तिकल्पनेतिपर्य
४। आदिना कर्मैत्वाकादिपरिग्रहः४। अभिधेयत्वेनशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिदमुपलक्षणं। कर्त्रादिपदस्यापि शक्यतावच्छेदककोटिप्रवि
ष्टत्वमित्यपि बोध्यं। ननु येते नकिमायातं इत्यत आह। शक्यावित्यादि। शक्यावितु समोरुवमित्यर्थे तेने नान्वयः४। न यावकर्त्रादियाटितद्ध
र्मविशिष्टशक्तिकल्पने न नच्छाटितधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने कर्त्रादिपदघटितधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन च म
तभेदो रववनैयापि। कमते वैयाकरणमते तु एकत्वत्वादिना शक्यता एकवचनत्वादिना शक्तेनेति। आधव भास्ति त्युक्तमिति भावः४ वैयाकर
णमतमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्र द्रूपेणावेति॥ प्रत्वादिना वेत्यर्थः४। नन्वेवंसति वैयाकरणमते कथं न कर्त्राख्यातस्थले कमादौ सं
ख्यान्वय इत्यत आह॥ एकपदेति। कर्मादिसंख्यायाः कर्त्रादिषु रेकाख्यातपदोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः४। वाच्याणामित्यमिति कर्त्राख्यातादिस्थ
असंख्यायाः कर्त्रादिषु अन्यपितामित्यर्थः४। तत्राचैकपदोपस्थाप्यानामन्यथानामासतिव्याघ्रेके एकत्रापरान्वय इति नियमेन एकत्वा
दि निष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन कर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिकर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृप
स्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य। एवं कत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मतिष्ठविशेष्यतासंबंधेन कर्माख्यातपदस्य इदज्ञानज
न्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिकर्माख्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुतस्य च कल्पनीयतया न कर्त्रा

धाख्यातस्थ चैत्रकर्मदोः संख्यान्वयइतिभावः ॥ ननु कर्तरि आख्यातत्वेन कर्मणि आख्यातात्मनेपदत्वेन शक्तिकल्पने चैत्रः ॥ पच्यते तंडु
१२ लइत्यादिप्रयोगापत्तिः । तत्राख्यातस्याख्यातत्वेन कर्तरि शक्तत्वा कर्तुःपाशिवनिसंभवेन आत्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मणि शक्त्या कर्मणोपि उ
पस्थितिसंभवेत् । तयोस्तत्र चैत्रतंडुलादौ अभेदसंबंधेनान्वयबोधे बाधकाभावादित्यत आह । कर्तृकर्मत्वादि । एकदा एकस्मिन्नपि इति एकस्मि
न्काले एकव्याकृत्यमित्यर्थः ॥ तथा च तदाख्यातपदजन्यकर्तृशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्मबोधपरत्वहीनतात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादि
ना । एवं तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृबोधपरत्वहीनतात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादि
ना च प्रतिबंधकत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा आख्यातपदात् कर्तृकर्मणोर्बोध इति भावः ॥ केचित्तु तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारकेन
विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्मत्वबोधकस्य द्वितीयासमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृतनतदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थि
तेरेव न तदाख्याहृतपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चतुर्थीयातयदसमभिव्याहृतधातुपदसमभिव्याहृ
तनदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थितेश्च हेतुत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एकाख्यातपदात् कर्तृकर्मणोरन्वयबोधः चैत्रः पैत्रेणत
डुलं तं चेन इत्यादिप्रयोगे चेष्टापत्तिः ॥ तत्राव्यत्यात्रान्वयबोधकस्याप्यविवादादित्याहुः ॥ ननु उपादर्शितरीत्या मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादि
प्रयोगवारणे मैत्रः पच्यते तंडुलमित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारैव न त्रैकर्मताबोधपरत्वहीनतात्पर्याख्यातपदज्ञानाभावात्कर्मताबोधकस्य द्वि राम
भक्तिसमभिव्याहृतधातुसामभिव्याहृतपदजन्यकर्त्रुपस्थितिसत्त्वाद्वा कर्तृबोधकस्याभावादित्यत आह । कर्तरीति । तथा च कर्तृत्वप्रका १२

एककर्तृकशाब्दबुद्धिजनकतावच्छेदककोटौ आख्यातपदांशेयाणाद्यसमभिव्याहृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भा
वः॥ नैय्यायिकः प्रत्ययवतिकने॥ अत्रेवदंतीति नैय्यायिकनये लाघवसिद्धवृत्तिताऽवच्छेदकरूपतावच्छेदकाख्यातपदं ऽउक्तानुक्तविभागमूलीभूतं
कर्तृकर्मगणनसंख्याभिधानाविघातकं कर्तृकर्मसाधारणपनसंख्याबोधापादनं निराकर्तुमाह॥ भावनाविशेष्य इति समानपदोपात्तत्वेनेति
एकपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः॥ एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः॥ न चैकपदोपस्थाप्यानामेकार्थान्वयित्वनियमोऽप्रयो
जकत्वादुपेक्षणीय इति चेन्नैवं। न तथाविधनियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोजकत्वसंभावादिति। तथाहि। आख्यातपदोपस्थाप्यभावनास्व
पैस्यान्वयबोधनार्थं अवश्यपदार्थान्तरे चैत्राद्युपस्थितिकल्पनमावश्यकमन्यथा पदार्थान्तरस्य चैत्रादेः पदजन्योपस्थितिविषयभावेऽशाब्दबोधे अ
भानापत्त्या तत्र भावनान्वयस्यानुपपत्तेः॥ तथा च संख्याया अपि चैत्राद्यन्वयस्वीकारे पदोपस्थितेऽप्यनेककल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेवेत्युक्त
नियमाभ्युपगमः॥ न चोक्तनियमाभ्युपगमेऽपि चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिसाध्यलानितपाकेसंख्यान्वयापत्तिरिति वाच्यं। आख्यातपदज्ञान
जन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदजन्याख्यातपदार्थभावनाविशेष्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कल
पनीयतयाऽपदर्शितापत्तेरभावात्। न च तथाप्युपदर्शितनियमभंगप्रसंग इति वाच्यं॥ अन्यथानुपपत्त्या तादृशानियमे कनिसाध्यत्वे ष्टसाध
नलाघवातिरिक्तत्वेन एकपदोपस्थाप्यस्य विशेषणीयत्वादिति मर्मः। ननु भावनैव कुत्रान्वेति कुत्र नेत्यत्र किं नियामकं तत्राह॥ भावनायाश्चे
त्यादि॥ स्वान्वयेऽपीति। तथाविधान्वयः कार्यकारणभावसिद्ध इत्यर्थः तथा च कर्मलाघवतत्त्वरूढप्रयमान्तपदोपस्थाप्यस्यैवाख्यातार्थभावना

या: विशेष्यत्वेनान्वयो ग्पतस्तथा कार्यकारणभावसिद्धनया अन्यत्र भावनान्वयविरह इति भावः। ननु कीदृशकार्यकारणभावसिद्धास्तथान्व
यस्तात्राहा। तथैवेति। भावनानिष्ठप्रकारताकिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविशेष्यतासम्बन्धेन प्र
१३ यत्नांननापदज्ञानजन्यकर्मत्वाघनवरुद्धार्यविशेष्यकोपस्थितित्वेनैवेत्यर्थः। साकांक्षत्वादिति। शाब्दबोध्यपदजन्योपस्थितेरोः कार्यकारणभाव
13 कल्पनादित्यर्थः। तथा च तादृशकार्यकारणभावबलात्तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनायाः विशेष्यत्वेनान्वयनियम इति भावः। ननु
उपदर्शितकार्यकारणतावच्छेदककोटौ कर्मत्वाघनवरुद्धत्वविशेषणाव्यर्थं यदि च कर्मत्वाघनवरुद्धत्वविशेषणमनिवेश्य तथाविधान्व
यमुख्यधिप्रतिप्रथमान्तपदजन्योपस्थितत्वेन हेतुत्वे चैत्रसाहस्रे च भावनायाः अन्वयप्रसंगस्तदा प्रकृतशाब्दबोधे इतरविशेषणत्वार्थकर्म
ताव्यमवरुद्धत्वं तत्र कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनमिति विभाव्यते तभापितत्प्रथमान्तत्वविशेषणमव्यर्थमेव द्वितीयान्तपदजन्योपस्थि
तिविषयीभूतार्थस्य शाब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतया इतरविशेषणत्वविरहादेव तत्र भावनाया अन्वयबोधापत्तिवारणसंभवात्। एतेन
भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिप्रथमान्तपदोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हे
तुत्वं कल्प्यते। ननु तन्तुकर्मत्वाघानवरुद्धत्वमपि तत्र निवेश्यते तस्य निर्वचनाशक्यत्वात्। जन्यप्रकृतशाब्दबोध्ये इतरविशेषणत्वमेव तत्प्र
कृतत्वं च प्रथमान्ततत्पदजन्यत्वमिति वाच्यं चन्द्र इव मुखं चन्द्रो राजते इत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनबोध्ये चैत्रे भावनान्वयानुपपत्तेः। न च प्र राम
मथानपदज्ञानजन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभाववत्त्वे सति तथाविधशाब्दबोध्ये इतरविशेषणत्वमेव न दिभिवाच्यानभासत्वे तादृशय्यर्मस्योप १३

दर्शितकारणताकच्छेदककोटौ निवेशे परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसङ्गः परिहृतः । विनया
विध्यान्वयबुद्धिप्रतिसीयविशेष्यताभाववविशिष्टप्रकारतासंबंधेन शाब्दबोधस्यैव कार्यकालव नितया प्रतिबंधकत्वकल्पनेन तु विनातादृशप्र
तिबंधकाभावादिकारणत्वकालापकाव्यु सन्निष्ठाकर्मतावच्छेदकरूपावस्थादि ग्रंथेन दर्शितम् । तादृशव्युत्पत्तेरन्यथा विशेषणानुपादने तादृश
प्रतिबंधकाभावस्य हेतुता प्रसज्येत दृढत्वमुख्यसमन्वितत्वादौ च घटादिपदार्थभावनाया अन्वयप्रसंग इति तदुपादानमित्यपि परास्तम् । उपदर्शितप्रति
बंधकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदककोटौ यदाशंकितप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारण
तावच्छेदककोटौ पदांशे विशेषणतोपादानस्य व्यर्थतया तत्र तदानसंपादकतया विध्यविशेष्यत्वस्य वक्तव्यतया निवेशे प्रयोजनाभावादिति चेन्मैव
न त्वं तदनिवेशे द्वितीयाविभक्त्यंशतात्पर्यतेकपदेषु न तथाविधोपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । मन्मते प्रथमातपदास्येवनकक
ल्पनमिति लाघवस्यैवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटौ पदांशे प्रयुक्तमानत्वनिवेशसंपादकतया उपदर्शितमयुक्तावपि नादृशविशेषणनिवेश
स्यावश्यकत्वादन्यथा तदनुसारेणोपदर्शितविशेषणाघटितकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वादिति । ननु भावनाया । इत्यादिग्रंथाद्ग्रंथ
स्योपदर्शितरीत्या व्युत्पत्तिपरत्वे तथैवेत्यादिग्रंथस्य कोऽर्थ इति चेन्न । तथैवोहितयेवेनिवादृशव्युत्पत्त्यनुसारेणान्द्वयोरवेतार्थः तथा च प्रतिबंध
काभावत्वेन तादृशपदजन्योपस्थितित्वादिमैवेतु निर्गलितार्थो । साकांक्षत्वानावार्यकारणभावस्याकांक्षाविषयत्वोक्तिः । कल्पनीयत्वादि विया
वक्तात् । तथा चोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेणोपदर्शितकार्यकारणभावं कल्पयित्वा भावनाया अन्वयनियमः उपपादनीय इति भावः उपदर्शितव्युत्पन्नोक्ति

मानमितितन्नानाशंकनीयं।तन्नानुभवस्यैवशरणीकरणीयत्वात्। अन्यथा व्युत्पत्तिमात्रस्यैवोच्छेदापत्तेरिति कांपत्यमावितेनातत्रैवोत्ता
१४ भावना विशेष्यकत्वं रिकमणि चेत्यर्थः॥ ननु भावनाविशेष्यसंख्यानयपत्तौ कारं चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ संख्यानन्वयापत्तिः। तत्र भावना विशे
ष्यविरहादतः तत्रेष्टापत्तिमाह। चैत्रेण सुप्यत इत्यादिना। प्रथमान्तपदाभावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्याथः। प्रमतमेनमहा चय
14 य॥ ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वेतु तथा च तत्रैव संख्यान्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितस्थले संख्याघटि
न्वये इष्टापत्तिरित्यत आह। धात्वर्थस्येति। व्युत्पन्नत्वादिति। तथा च भावनाविशेष्यत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिविलम्भियस्यैवं त्रेः
ख्यापत्त्यादौ ख्यापादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नां प्रति आख्यातपदो
ज्ञानजन्यभावनोपस्थिते विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनात् चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ ख्यापादे भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये वा
धाकत्वमिति भावः॥ ननु भावनाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तेर्भावाख्यातस्थले संकोचः कल्पनीयः। भावाख्यातस्थले च धा
त्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमंगीकृत्य कारणाभावात् रकल्पयित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यकभावनाप्र
कारकबोधस्वीकारे क्षतिविरह इत्यत आह। भावनाया अव्यवहितत्वाच्चेति। चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपाया भाव
नाया ख्यापि न चैत्रान्वयः सम्भवादित्यर्थः॥ ननु निरूपकत्वसम्बन्धेनैवतात्र तस्या अन्वयः सम्भवतीति चेन्न। तयासति चैत्रेण सुप्य राम
ते न मैत्रेणोत्पादो नयर्थानन्वयायत्तेः॥ न च तत्र निरूपकत्वमेव धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य ख्यापे क्रचय संभवान्न तेनम १४

थीत्वयानुपपत्तिरिति निवाच्यं। तत्तत्तियात्मकं समबाधसंक्रमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतावासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रय
त्वाभावस्यालीकतया संभवेनोपदर्शितानुपपत्तेरवारत्वात्॥ ननु नत्रैकवचनार्थसंख्याया अन्वये एकवचनं व्यर्थमित्यत आह एकत्वेनान्वि
त्यादि। अनन्तत्वभावाख्यातस्थले एकवचनं स्यासाधुत्वादेवेत्यर्थः। औत्सर्गिकमिति प्रथमोपस्थितमित्यर्थः। अन्यथा तत्रसापादेस
ख्यायाअन्वयस्वीकारे। त्वापद्धितबहुत्वेपि भावाख्यातस्थले द्विवचनबहुवचनापत्तेः। पत्रेष्टापत्तिर्न संभवति आभियुक्तविरुद्धत्वादिति
भाव॥ ननु भावाख्यातस्थले संख्याभावेनयोरनन्वये भावतिङो निरर्थकत्वमित्यत आह॥ एवं चेति भावाख्यातस्थले संख्याभावेनयोरनन्वये
सर्थः॥ यथायथामित्यादि। वर्तमानत्वं लडर्थः। इष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। इष्टसाधनत्वमित्यत्रादिपदग्रहणीतत्वानि साद्यत्वाद्यर्थ
कं। ननु लिङर्थइष्टसाधनत्वादेः कुत्रान्वयः तत्राह। नत्वादि। लिङर्थेष्टसाधनत्वलङर्थातीतत्वादिकं चैत्रेपि॥ ननु तथान्वये भाना
भावइत्यत आह। तथैवेति। लिङादिसमभिव्याहारस्थले धात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः॥ इ
दमत्रावधेयं। यचैत्रेणास्तुपत इत्यादौ वर्तितं तत्तृतीयार्थः। वर्तमानत्वं भावतिङर्थः। धात्वर्थस्यापत्तथा च चैत्रवृत्ति वर्तमानहृस्यापज्ञस्या[?]न्वयबो
धः। एवं चैत्रेणास्तुपत इत्यादौ भावलिङ इष्टसाधनत्वादिकमर्थः। तथा चैत्रवृत्तिस्वाय इष्टसाधनं कृतिसाध्या शय्या कारकान्वयबो
धः॥ एवमन्यत्रापि सूक्ष्ममतिभिरुन्नेतव्यमिति। नत्वबोधकानामिति। वर्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः। ननु भवनायाः प्रथमान्तय
दोपस्थाप्यकेनत्वबंधेनान्वयः। तनावदा अयतासंबंधेन चैत्रेणापच्यते तंदुल इत्यत्र तंदुले आख्यातार्थकृतिरूपाया भावनाया वाच्यत्वा

दित्यत आह भावनायाश्चेति ॥ आश्रयत्वेन आश्रयत्वसंबंधेनेत्यर्थः । अन्यथेति वक्ष्यमाणपरंपरयेत्यर्थः । तथा चाख्यातात्साक्षात्परं
१५ परंपरया वा भावनाविशेष्य एव संख्यायामन्वयनियाम इति भावः । न च संख्याव्यतिरिक्ताख्यातार्थमात्रस्य भावनापदशक्यतया अतोख्यात
15 स्थले कर्मत्वस्याख्यातार्थत्वात्साक्षाद्भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयनियमोस्तु । अलं परंपरयावेत्यस्य निवेशेनेति वाच्यं प्राचीनमते कर्माख्या
तस्थापि कृत्यर्थकतया कर्तृनैरर्थक्यलाभाभावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहदुपदर्शितानुपपत्तेरभावादिति । ननु यथा चैत्रेण पच्यते तंदुल इत्यत्रान्वे
याविकमते परयाकर्मणि कृतेरन्वयः । तथा चैत्रेण पचति तंदुल इत्यत्रापि कंयनान्वयबोधः । एवं नैयायिकमते चैत्र पचति तंदुल मित्यत्रापि आ
श्रयतासंबंधेन कृतेरन्वयबोधापत्तिः । एवं मैत्र पच्यते तंदुल इत्यत्र वाक्यं तन्मते कर्तृकर्मणोर्यथोक्त । रीत्या कृतेर्नान्वयः । दर्शितस्थले सुस
वेत्राख्यातपदात्कृतेरुपस्थितित्वात् इत्याशंकामपाकर्तुमाह तावेति वैयाकरणस्येत्यर्थः । तथान्वयबोधकत्वमिति कर्तृकर्मणोः कृतौ
घकत्व इत्यर्थः । तथा वैयाकरणमतेपि तादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतितादृशतादृशानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति
भावः । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनाबीजं स्फुटमेव स्पष्टयति । अतइति । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः । नप्रयोगादति
नतादृशशाब्दबोधजनका इत्यर्थः । ननु भावनायाकृतिरूपत्वेन तद्विशेष्ये संख्यान्वयनियमांगीकारे रथो गच्छतीत्यादौ कथं रथे संख्यान्वयः ।
भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह ॥ आख्यभावनाचेति । संख्याव्यतिरिक्ताख्यातार्थमात्रमेव इत्थं नियमघटकीभूतभावनापदार्थ इत्यर्थः । राम
अचेतनानुरोधादिति । रथो गच्छतीत्यादौ रथादौ संख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः । तथा चाख्यातस्य कर्त्रादिगतसंख्याभिधायकत्वाभिधानाभिधाना १५

मेव प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यतादिनियमोपपत्तौ आख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिमभ्युपगम्य लाघवं वैयाकरणानां मतमनादरणीयमेव लब्धकर्तृशक्तिवादिमते नैयायिक
मे अत्र घटानयने मुख्यविशेष्यत्वानापत्तेः॥ ननु नैयायिकमते आख्यातपदचैत्रपदयोर्विभिन्नरूपेण एकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यानुभवो नुपप
न्नः। न च धात्वनुभवकृतविश्रामाभावात् कथं तत्र तमनुभवं नेभिसात आह विभिन्नान्वयितादानव्याचनाद्दशानुभव एवासिद्ध इति भावः॥ अन्यादृशं विवि
भिन्नव्यमर्बोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यमित्यपर्यः॥ अत्र वैयाकरणमतानुयायितः॥ आख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिकल्पने नैयायिकमतमपेक्ष्य लाघव
सम्भवात् तथैवोचितं तथा हि। मते कर्त्रादिप्रकारकज्ञानाभावे सति कर्तृप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदात् तिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्द
बोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेपि तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले कर्तृत्वप्रकारकज्ञानाभावाभावेनाविषयासत्तयैव तयाविधलौकिकप्रत्य
क्षानुत्पादसम्भवे तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेव। नैयायिकमते तु तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले
तादृशज्ञानाभावरूपविषयसत्वेन विना तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनं विनया विधाप्रत्यक्षवारणासम्भवात् तत्कल्पने मह
द्गौरवमिति। न वैयाकरणमते कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षं प्रति तथाविधशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनोवश्यकर्त्तव्य इति नैयायिकम
तमपेक्ष्य लाघवावकाशः॥ नैयायिकमते तथा कल्पनाया अभावादिति वाच्यं वैयाकरणमते कर्तृत्वरूपस्थितिकाले कृतिप्रकारकज्ञानसत्त्वस्यान
वश्यकतया नयाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले विषयासत्तयैव कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणसम्भवेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वाकल्पनतया उपदर्शितलाघवस्याक्षतत्वात्। यदि च न वा नोक्तं खलारीत्या कृप्तेनातिर्वाहेन तत्र तथापि घटपटानिबध्यप्रतिबंधकाभावत्त्वेन

धिवमितिमन्यते न तथापि नाहंश प्रतिबंधकाभावे प्रत्यक्षहेतुत्वसंबंधकल्पनागौरवं नैयायिकानामिताऽ४ वनदपि न विचारसहं ॥ गुरुत्वाश्रीर
१६ 16 शरीरपाकानुकूलाश्रयप्रकारकयोः । एतेनात तथाविधकमाश्रयभेदज्ञानाभावत्वालौकिकवाधाभावत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नादिघटितशाब्दत्वे य
सामग्र्यभावे अनन्तघटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंबंधकल्पनेन वैयाकरणानामनर्थवागौरवं समवादितास्ताविनस्तर४ कुत्यमिति । कोनसं
बंधेन भावनाया विशेष्य इत्यर्थः४ । (सत्याती) शेकने । विषयतयेति । अश्वयष्टास्यक थंपदार्थैकदेशे भावनाया विशेष्ये तथा चैत्रेण पच्यते तं
डुल इत्यादौ तंदुलो विषयतासंबंधेन भावनाया विशेष्य इत्यर्थः४ । सविषयव्यापार इति । असविषयव्यापारानाभिप्यानरस्थल इत्यर्थ
४ । एयेन गाम्पते मामइत्यादौ नोदनाख्यसंयोगरूपव्यापारख्यातार्थतयानस्पचतिविषयतया विषयतासंबंधेन ग्रामादावन्वयासं० भवेनो
पदर्शितरीग्रेरस्तता संभवदुक्तिकतत्ति भाव४ । मैत्रान् निष्पाकभावनेन निष्पाकभावनेन मैत्रा ति मैष्टायायाकानुकूलभावनातादि
षयस्ते डुलइत्यर्थः४ । नइलेन तथाविधभावाना विलाभ्ये विषयत्वेनुभवसिद्धत्वेलाल्येग्राह्यमितिपवद्येमम् । कर्माख्यातस्थले कर्मत्वप्र
कारककर्मविशेष्यकवोध्यास्पानुभवसिद्धत्वेलाहा । मैत्रानष्टतिप्रतीयत इतीति । ताहशवाक्यजन्यबो[illegible]ति शेषा४ । साक्षा
त्परंपरया वेति । अत्रबोधदानमिति येम् । एयेन गाम्पते ग्रामइत्यादौ ग्राम भावनाया अन्वयप्रकारमाहारयेन ग[illegible]परस्पादिना । तथा च राम
कर्माख्यातस्थले भावनाया धात्वर्थे अन्वय४ । क्वचिद्विषयतया कुत्रापि ज्ञान्यतया कर्मणि परयानिभाव४ । ४२ प्राचीनमतदू
षयितुं नवीनमतं दर्शयति । नव्यास्त्विति ॥ ननु कर्माख्यातस्थले आश्रयत्वस्य तृतीयार्थत्वे कर्त्राख्यातस्थले यत्र भावनाविशे १६

घटत्वेनान्वेयति कर्माख्यातस्थले स एव भावनायां विशेष्यत्वेनान्वेतीत्यनभवलोपायतिः॰। एवं तादृशवाक्येन न तथाविधबोध्याज्ञनने
श्रोध्येयत्वेन तृतीयाया यत् निरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरवं घटेत्वाहु स ख्यामात्रेण्वेति। मात्रपदेनाधेयत्वव्यवच्छेदः॰॥ संबंध
ः। चैत्रभावनयोः संबंध इत्यर्थः॰ वाक्यार्थ इति। तथाविधावाक्या। क्यानुपूर्वीज्ञानबलाद्धोद्धबोध्ये भासत इत्यर्थः॰। नया च तयाति घ्रा
त्वेदनुभवः तदा संख्यामात्रे तत्तीयार्थः॰ आधेयत्वं तु संबंधमर्यादया भासत इति भावः॰। तथेति। वाक्यार्थ इत्यर्थः॰। नदपीति। फलमपीस
ध्येति। वाक्यार्थसंबंध इत्यर्थः॰। भासमानत्वादिति। वनया च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्त्यानुपगमेन कर्माख्यातस्थले फलप्रका
रकबोधानुभवापलपनचनत्र फलस्य संबंधविधया भानासंभवादिति भावः॰। क्रियाजन्यफलालाभादिति। अन्यनासंबंधेन क्रियावि
शिष्टं यत्फलं तस्य धातुनाऽलाभादित्यर्थः॰। विशेषणविशेष्यभावेत्यादि। फलविशेष्यकक्रियाविशेषणकबोधस्य धातुतोऽशक्यत्वा
दित्यर्थः॰। एतावता प्राचीनमतं दूषयित्वा नवीनः॰ स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति। इत्यं चेति। फलस्यालने पदार्थत्वे चेत्यर्थः॰। तलमाते
ति। तया च कर्माख्यातस्थले फलविशेष्यकजन्यतासंसर्गिकक्रियाविशेषणबोधोऽनुभवसिद्धः स चानुपपन्न इति भावः॰। भावनाविषय
स्य चेति। भावनाया विषयस्य चेत्यर्थः॰। फलेऽन्वये जन्यतासंबंधेन फलेऽन्वये। अन्वये। अन्यत्र कुत इति। कर्माख्यातस्थले कुत इत्यर्थः॰
तया च तत्राख्यातार्थान्तरे वर्तमानत्वादौ धात्वर्थस्यान्वयापत्तिवारणाय धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तत्राहुबुद्धि
त्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदाजन्यकृत्युपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन तेन तुल्यस्य कल्पयन्नानधात्वर्थविशेषणत्वेन तिङर्थे कृते दन्यय
य इति भावः॰ कृत्यनाभिव्यापकनिकृत्सनभिधायकोयो भावकर्मविहितकृत्प्रत्ययस्तद्योगेन भावनाकृत्यशात्के तृतीयारूपय इत्यर्थः

शव्युत्पन्नत्वादिति। चैत्रेणागतमित्यादिभावाविविक्तिनकृतप्रत्ययस्थले कृत्त्वादिति भावः। तथाविधकृतप्रत्ययस्थले सुवर्थकर्तृनिष्ठ
१७ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रतिधातुजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् सुवर्थकर्तृप्रकारकत्वविशेष्य
काभाव इति भावः। नन्वाख्यातस्य। कर्तृकर्मत्वाभिधायकत्वे चैत्रेणपच्यतेतंडुलः नडुलेपच्यते चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह
17 कर्तृकर्मवदिति। वैयाकरणमते यथाकर्त्राख्यातत्वं कर्तृत्वप्रकारतावच्छेदकं तथा च कर्माख्यातत्वं कर्मत्वप्रकारतावच्छेदकमिति शक्ततावच्छे
दकं तथा नैयायिकमतेपि कर्त्राख्यातत्वं कृतिप्रकारतावच्छेदकं एवं कर्माख्यातत्वं कर्मत्वप्रकारतावच्छेदकमिति। उपदर्शितस्थले कर्तृकर्म
त्वयोर्बोध्याभावात् प्रोपदर्शितप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। हातकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदककर्त्राख्यातत्वकर्माख्यातत्वे उच्येते नाख्यात
त्वमित्याशयेनाह। भिन्नत्वेनेति। तथासति पच्यतेतंडुलो मैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेति भावः। किंतु आख्यातत्वमेव कृतिशक्त
तावच्छेदकं। तथाच। नचैवमु योगापत्तिः। कृतिविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानेन कर्तृशाब्दबोधे जननीये चैत्रस्तंडुलपल
पवृत्तिताख्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनात्। एवं कर्मत्वविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानेन कर्मत्वबोधे जननीये मैत्रे
णपच्यतेतंडुल इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाद्युपदर्शितायतेरभावादिति भावः। एवमप्यत्रापि शंक्यं कोद्यानुपू
र्वीज्ञानसहकारित्वरूपसन्निधानाराद्ध्योरणीभरनीय इति प्रहुः। ननु कर्माख्यातस्य चैत्रकर्तृकपरनामकभावनार्थत्वे तर्हि कुतो
भावनान्वयिनि संख्यान्वयानिसंख्यान्वयानियमः। चैत्रेणपच्यतेतंडुल इत्यादौ भावनान्वयिनि तंडुले संख्यान्वयेन व्यभिचारादि राम ११
त्यत आह। तिङ्गुपस्थापिताद्या इति। तथाच संख्यायाः प्रथमगोपस्थाप्यस्यैवान्वयिनियमो ननु भावनान्वयिनि तस्यान्वयनियम इति भावः

नचाख्यातोपस्थाप्यान्वयित्वेनैव संख्याया अन्वयनियमः किंनामुयेनः। नथामतापि कर्माख्यातस्थलेऽनुपपत्तिभावादिति चेन्न। तथा
नियमाऽस्वीकारेन शयतीत्यादौ वृत्तीमानत्वादिविशिष्टेपि संख्यान्वयप्रसंगादिति। कर्तृकर्मविहिताख्यातशक्तिमुपपाद्य कृत्कर्महि विंतः कृत
प्रत्ययस्य शक्तिमुपपादयति। चैत्रेण गतोत्यादि। अथ सार्थतामिष्यतस्तकेन कर्मणि कृद्घञ्चोऽइत्यनेन नान्यत्र:। कर्त्रादि विहित कृतः कर्त्र्यवाच
कत्वं चैत्रेण गतेत्यादौ समानालिंगकत्वानदृशानुपपत्तेः। सामानालिंगकस्थानाभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धनयात्तस्यानिर्वाहादिति भावः। न
नुताहृशानुभवे मानाभाव इत्यत आह। भोक्तात्यतीत्यादि। तत्र च कर्तृप्रत्ययस्य कर्त्र्याख्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतिविकृति स्ततृप्य
तीत्याद्यन्वयबोधस्यापत्तेः। स च विशेषदर्शिनामनुपपन्न इति विशेषादर्शिशतानां तादृशवाक्यात् भोजनानुकूनकृतिस्यपरन्वयबोधाय
पपत्तेः कर्त्रादिविहितकृतः कर्त्रादिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः। सा च मानाधिकरण्यादीति। अभेदान्वयबोधादौ तु च्छः। आदिना भोक्तात्व
यतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमान् यातीत्याद्यन्वयबोधस्य परिग्रहः। न तु कृत्प्रत्ययस्य कर्त्रादिवाचकत्वे गतेत्यादौ धात्वर्थत्वयानुपपा
त्तिः। कर्त्रादेः कृत्यादिरूपतया कृत्यादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्रानुकूलत्वादिसंबन्धेन धात्वर्थगमनादेरन्वयासंभवादित्यत आह। चैत्रस्यानिष्ठ्यं तार्थ
त्येत्यादि। न च तादृशजन्यपुरुषजन्यपुरुषजन्यपुरुषो जन्यपुरुषरूपपुत्रवाचकतया जन्यत्वस्य पदार्थैकदेशत्वापत्तेनैव चैत्रस्येति षष्ठ्या
तार्थस्य चैत्रसंबन्धित्वस्यान्वयः। जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपनप्तृपदार्थे चैत्रसंबन्धित्वस्यान्वये चैत्रपुत्रपि चैत्रस्य नप्तेति प्रयोगप्रसंगात्। तथा
पदार्थैकदेशेऽन्वयः। तथा चैत्रेण गतेत्यादौ पदार्थैकदेशे बोधागीकारेपि क्षतिविरहः इति भावः। ननु जन्यपुरुषजन्यपुरुषस्य नप्तृपदशक्यत्ववा
वच्छेदकत्वविशिष्टशक्तिकल्पने गौरवापत्त्यातदपहाय जन्यजन्यपुरुषत्वं चेति शक्यतावच्छेदकद्वयमेव तस्मात् समभ्युपगम्यम्। तयाच चैत्रस्य नप्ते

त्यादौ चैत्रसंबन्धित्वस्य जन्यत्वेऽन्वयः। पत्नीत्वस्य च पुरुषत्वेऽन्वयः पुरुत्वस्य जन्यत्वेऽन्वयः। तत्र जन्यस्य पुनः पुरुषेऽन्वयः। एवं इत्येवं रामस्यापि
१८ त्र सर्वत्र ज्ञेयम्। तेऽस्मद्गुरुकुल इति स्यालान्तरम्। हि भिन्नान्यइत्यादि। अयं भावः। अन्यपदस्य भेदणार्थत्राप्रतावच्छेदकः। ननु भेदाश्रयत्वगौ
रवात्। वृत्तिरूपदा तथानुभवाबाधात्। एतेनान्यपदस्यापि स्वइत्यर्थकलयनं निरस्तम्। तथा च भेदत्वादन्यइत्यादौ प्रयमप्यर्थे प्रातियोगिकत्वस्यान्वय
18 दार्थैकदेशे भेदान्वयो वि नैकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः। एवं व्युत्पत्तिप्रयोगितादौ पृथक्पदार्थकदेशे १थाप्येकपञ्चम्यर्थावधिमत्त्व
स्यान्वये नपित थातथैव घटादयः इत्यादौ न भोविरोधिगुणवति लक्षणायां पदार्थैकदेशगुणे पञ्चम्यर्थान्वयेनापत्ता वाधिकरणपरत्वाव
रोधिगुणवानित्यन्वयबोधापत्तौ तथा च तेभ्यिवकृतप्रत्ययस्य लोपे एकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभावादिति। ननु गोत्वसाधारण्यइत्य
देगोत्वयरुत्वादौ नित्यत्वरुभिन्नत्वादेरन्वयबोधापत्त्या किंचित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिततविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिमाति
मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन पदार्थतापदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया चैत्रस्य नत्तादौ न भूपदार्थैकदेशे जन्यत्वैकथैचैत्रसाविधत्वस्या
न्वयइत्यत आह। तर्यैवोत्यैवेति। कार्यतावच्छेदकसंबन्धविशेष्यतायां नञ्पदार्थाप्रतिरिक्तरूपतित्वनिवेशेनैवेत्यर्थः। साका
ङ्क्षत्वादिति। शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावस्य कानानीयत्वादित्यर्थः। तथा चान्यथानुपपत्त्या गुरुरपि तथैव कार्य
कारणभावः स्वीक्रियत इति भावः। ननु चैत्रनसेत्यादौ जन्यताश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबन्धएवस्वार्थः। तस्य च नञ्पदार्थादौ जन्यपुरुषरू
षजन्यपुरुषेऽन्वयः। ननु पदार्थैकदेशः। अन्यत्वे चैत्रानिरूपितत्वविशेष्यपर्थज्ञयघस्यान्तरायः। तथासत्युपदर्शितकार्यकारण राम.
भावेन नञ्पदार्थाप्रतिरिक्तत्ववतित्वस्य विशेष्यतायां निवेशे गौरवात्। तया च भोगेत्यादित्यान्तानामनवकाशाइत्यत आह। अस्तु वेति १८

।कृत्यादिघटितस्यैवेतिस्वानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपस्याश्रयसंबंधस्यप्रवेशइत्यर्थः।कर्त्रादिनासमन्वयइतिकृत्प्रत्ययार्थकर्त्रादौधात्वर्थग
मनादेर्दिप्रकारकबोधेप्रकारतावच्छेदकासंबंधइत्यर्थः।तथाचयथानस्यपदार्थैकपदार्थितपरंपरासंबंधरूपवृत्त्यर्थस्यैवान्वयः स्वीक्रि
यतेयतेथात्राचैत्रादन्यइत्यादौस्वाश्रयभेदवत्त्वसंबंधेनभेदविशिष्टेचैत्रप्रतियोगिकस्यान्वयः नत्वेकदेशान्वयोपितथागतेत्यादौअपिकर्त्रा
दिरूपकृत्प्रत्ययार्थएवस्वानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपपरंपरासंबंधेनगमनादेरन्वयोनतुपदार्थैकदेशेपीतिभावः।ननुचैत्रेणगतोग्राम
इत्यादौक्तप्रत्ययेनकर्मादिगतसंख्यानभिधानात्द्वितीयाद्यापत्तिरित्यतआह।मुख्येत्यादि।फलादीत्यादिपदेनविषयत्वादिपरिग्रहः।
कृत्यादीत्यादिपदेनचरथोगक्तीत्यादौआश्रयत्वादिपरिग्रहः।द्वितीयादयइत्यादिनातृतीयापरिग्रहः।अत्रचेति।चैत्रेणगतोग्रामइत्या
मइत्यादौचेत्यर्थः।विशिष्टाद्यस्यकेचानेइत्यर्थः।विशेषणाद्यभिधानादिति।कर्मत्वादेरपिबोधनादित्यर्थः।तथाचक्तप्रत्ययेनयत्रवि
शेषणविधयाविशेष्यविधयाकर्मत्वादिकंनबोध्यतेतत्रद्वितीयादयइत्येकोनियमः।एवमाख्यातेनयत्रकर्मत्वादिकंनबोध्यतेतत्रापि
द्वितीयादयइत्यपरोनियमः स्वीक्रियतेनतुकर्मादिगतसंख्यानभिधानघटितोपिनियमइतिनोक्तानुपपत्तिरितिभावः।कस्यचिन्मतंदूषयितुं
न्मतमुपन्यस्यति।।यत्त्वित्यादि।धात्वन्तरप्रत्ययत्वेनकर्तरिशक्तिरितिधात्वन्तरप्रत्ययत्वमेकनिष्ठशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः तथाचशक्ततावच्छे
दकलाघवात्सर्वत्रकृत्त्वेनैवशक्तिः।नवाख्यातस्यकृतौशक्तिः।कृतौशतृप्रत्ययस्यकर्तरिशक्तिरितितथासतिविभिन्नशक्ततावच्
छेदकत्वेनगौरवादितिभावः।ननुकृत्प्रत्ययस्यकृतिशक्तत्वेदेवदत्तःपाचकइत्यादौदेवदत्तादिपदार्थपाकाद्यर्थस्यकथमभेदान्वय

स्यकृतिशक्तत्वे देवदत्तः पाचक इत्यादौ देवदत्तादिपदार्थयाचकाद्यर्थस्य कथमभेदान्वयबोधः। तत्र अभेदान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्ध
१८ तया प्रकारांशस्यानरस्यवक्तुमशक्यत्वादित्यात आह याचकादिपदे त्विति॥ सामाधिकरण्यानुरोधात्। अभेदान्वयानुरोधात् लक्ष
णानेति॥ तथा च नञ्ञ तथान्वयात् भवस्य कृतः कर्तरि लक्षणायैवातिवीत आलंतत्र शक्तत्वनयेति भावः। भावकृतो यीति। शक्तता
19 यच्छेदकावच्छिन्नत्यप्रशस्य बोधत्वानियमादिति भावः। ननूत्तरप्रत्ययत्वस्य तच्छक्ततावच्छेदकत्वेपि भावकृतो न कृतिबोधकत्वात् तथावि
धबोधे भावकृदादिव्यावृत्त्यानुपूर्वविशेषस्यैव नियामकत्वात् सुपगमादित्यत आह। धातुत्वादिघटितेत्यादि। आदिपदात् प्रत्ययत्वादिप
रिग्रहः। न सात्कधातूत्तरप्रत्ययात् भुवाद्यन्यतमत्वविभाषाधातुत्वस्य प्रकारान्तरेणानिवक्तुमशक्यत्व एव भाख्यातान्यतमत्वं विना
प्रत्ययस्यापीति तदपेक्षया राष्ट्र संबंधे नाख्यातयद्वत्वरूपाख्यातत्वस्यैव लथो कृतिशक्ततावच्छेदकत्वैचित्यामिति भावः। णानेना
ख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृतिशक्ततावच्छेदक आख्यातत्वमेव कृतः कर्त्रुमात्रवाचैवत्वे कृत्प्रत्ययत्वकर्तृशक्ततावच्छेदकमिति
गौरवमेतदपेक्षया एकस्यैकधातूत्तरत्वं प्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमन्यापि निरस्ता प्रत्ययत्वस्य स्यात्त्वे कत्वाघटित
त्वेन लाघवासंभवकाशादिति। कृतौ शक्तिरिति। कृताविशिष्टकर्त्तृकृतः शक्तिकसत्कल्पने अनन्नच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौ
रवं। कुतौ तत्रैव लपनं तु कृतित्वजातेरेव तद्वक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन लाघवमिति। अत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः। यत्तद् राम
त्यादिशब्दत्वासंभवस्यागवादियदादिगोत्वविशिष्टशक्यामितनेनान्वयः। न तु गवादियस्यागोत्वपि शक्तिकल्पनस्यावश्यक १८

तयालाघववान चैत्रैव शक्तिकल्पनमस्त्विति पत आह। गोत्वत्वादिनेत्यादि। गोत्वत्व स्यायावेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वरूपतया गौरवादित्यर्थः। विशिष्टानंतराणामिति। शब्द विशिष्टमहत्वविशिष्टादीनामित्यर्थः। शक्यत्वमिति। आकाशपद
महत्वादादि शक्यत्वमित्यर्थः। तत्रापि शब्दत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने अनंतशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवं। शब्दादौ तच्छक्यत्वकल्पने
नेतु शब्दत्वादिजातेः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे लाघवमिति तत्रापि शब्दादेव शक्तिकल्पनं स्यादिति भावः। तुल्यपरत्वेति। कृतप्रत्ययस्य स्थले
पि अविशिष्ट इत्यर्थः। तथा च यथा शब्दादौ आकाशादिपदस्य स्वारसिक प्रयोगाभावात् तत्र न तस्य शक्यत्वं। तथा कृतावपि कर्तृत्वादि हितकृतप्रत्ययस्य स्वा
१० सिकप्रयोगाभावात् तत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः। कस्यचिन्मतं दूषयितुं तद्दर्शयति। एवमित्यारभ्य आकचिदित्यंतं॥ ना॥ एवं कर्मविहितकृतुक
र्मविहितास्यात् तयोः कलबोधकत्वव्यवस्थायनेवेत्यर्थः। लाघवादिति। फलानुकूलत्वविशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया शरीरलाघवसंभवादित्यर्थः॥
अन्यत्वमइति॥ एतेनान्यत्वमेत्यादि शब्दार्थ इति नियमस्यापि न भंग इति सूचितं। व्यापारविशेषमात्रे इति। गमनत्वादिविशिष्टमात्रमित्यर्थः। मात्र
पदेन फलव्यवच्छेदः॥ इति स्थिता विति। इति स्थितावित्यर्थः। ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ फलव्यवच्छेदलक्षणकर्मस्यकृतो
लाभस्तत आह। ग्रामं गच्छतीत्यादि। आख्यातकृत्प्रदेदनोदाहरणं दृष्टं तत्त्वादेरिति। अत्रादिना ग्रामस्य राते त्यादौ षष्ठ्याः परिग्रहः। फलजनक
त्वलक्षणमिति। फलत्वमात्रजन्यत्वं द्रष्टव्यं। फलत्वविशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशा
लित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह। फले चोत्पादि चैत्रसमवेतेत्यादिस्वदेकदेशान्वयस्वीकारेण तथात्वयबोधस्वीकारे तु नयावितिवे
घतया उपदर्शितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः। फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिकल्पने गौरवात् दपहायाफलेन शक्तिलनकत्वे तु संसर्गमर्या

दयाप्रासत्तद्दशसैवसम्यक्त्वात्तर्थवाहाफलमात्रेषेति। उत्पत्वविशिष्टेवेत्यर्थः। फलसामान्यलाभेपीति। उत्पत्वविशिष्टस्य भालाभेपीत्यर्थः। निय
२० नेति। लक्षणायाः स्थितिशक्तिमत्त्वकालीनेत्यर्थः। संयोगविभागाद्यलाभादि संयोगत्वविभागत्वादिना संयोगविभागादिरूपफलस्या
लाभादित्यर्थः। गम्यादिति। पूर्वं हेतोऽयदर्शितदोषसंभवादित्यर्थः। फलविशेषावच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टतनकेत्यर्थः। ननु लक्षणा
यस्थित्वाद्यभावकालेनेथार्विधबोधाभावेरूपति विरहरत्पतोदोषांतरमाह अन्यथेति। व्यापारमात्रस्य धातुवाच्यत्वे इत्यर्थः। पर्यायतायत्ते
रिति। एकशक्त्यतावच्छेदकाश्वाद्यिभेनायरसे बयर्यायपदार्थत्वादितिभावः। शक्ततातत्वादपीत्यादि॥ संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्याया
रस्यधातुशक्यत्वादिनोदीत्यर्थः संयोगएलि लमितादि जन्यत्वरूपफलत्वावच्छिन्नस्यैव कर्मत्वात्तादिवाध्यते न फलांतरस्यापि
बोधसंभवादितिभावः। नरवाच्छिन्नेति। संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः पातथाचतादृशसमभिव्याहारविशेषस्यैव तथाकार्यताव
च्छेदकात्वादितिभावः समभिव्याहारविशेषात्सामान्यधर्मावच्छिन्नवोधकपदस्य विशेषबोधकत्वे दृष्टांतमाह। यथेत्यादि। अन्यदेवेतादिति
। तथाचतत्रदीर्घत्वरूपेण स्वर्गबोधकत्वं तदासामान्यधर्मावच्छिन्नरूपेण संयोगादिबोधकत्वं। यद्वितत्त्रेष्टस्वर्गपारभेदान्वये न स्वर्गा
दिरूपफलबोधकत्वं तदाप्रकृतेपि संयोगादिपदयोनभेदान्वये न संयोगाभ्यांते आम इत्यादौ संयोगत्वा बोधकत्वमितिभावः। ननु सा
मान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात् सामान्यरूपेण विशेषबोधे संभवेपि गम्यते ग्राम इत्यादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य ग्राम पतितिवबो
धोलाभयसंभवा॥ न च संयोगफलयोरभेदान्वयेन संयोगत्वरूपेण तथा बोधस्य संभवरति वाच्यं रन राविशेषणत्वेनोयास्थितस्या राम
न्यत्वालिशेषणत्वेनान्वये निराकांक्षत्वेन तथान्वयासंभवादित्यत आह। अस्तु वेति। तथाच ययावाच्छिविशेषविषयत्वरूपसामान्य २०

धर्मावच्छिन्नशक्त्याख्यातात् संयोगत्वादिरूपविशेषरूपेणाबोधः। अयं धर्मावच्छिन्नोऽपि पदनिरूपितशक्तिग्रहतात्पर्येण यद्रूपेणायं बोधजनक
त्वमिति नियमस्य एतदतिरिक्तस्थलत्वादिति भावः। इदं च तदादिसर्वनामपदस्य शाब्दबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयत्वमेव शक्तिग्रहो
पितया धर्मावच्छिन्ने एव बोधस्तदादिपदशक्त्या इति ज्ञानादुत्पद्यत इति प्राचां नामतानुसारेणावोध्यं। ननु घटादिपदं इति रूपितशक्ति
ज्ञानात् जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकादनिरूपितशक्तिग्रहात्। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारको बोध्यायति ४ वारणाय निरवच्छिन्नप्रकार
तासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्नप्रकारताप्रबंधेन यदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाभावश्यकत्वेन तथा कथं फलत्वविशि
ष्टे आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात् संयोगत्वादिना शाब्दबोधः। तदा संयोगत्वे उपदर्शितसंबंधेनोपदर्शितकारणविरहात्
। न च विषयभेदेन त्वादृशकार्यकारणभावकल्पनेन प्रकृतस्थले समकल्पत इति वाच्यं। विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात्। न च
दादिपदात् विशिष्यशाब्दबोध्यान्यथानुपपत्या तथाकलनमावश्यकमिति वाच्यं। अनंतकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया नदादिपदा
दिपदानां विशिष्यशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात्। इति प्रकृते यद्विशिष्य शक्तिरावश्यकी तदभिप्रायेणाप्रकारांतरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे दूषणमाह। अपि चेति। धात्वर्थतावच्छेदकफलेत्यादि। धात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टफलेत्यर्थः। गमिपत्योः कर्मत्व
स्यादिति। अत्र धात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूपस्य फलस्य पूर्वदेशसत्त्वात् गमिपत्योः पूर्वदेशस्यापि कर्मतापत्तिरित्येवं त्यजिक्रिया
जन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशसत्त्वात् उत्तरदेशस्यापि त्यजेः कर्मत्वापत्तिः। तथा च जन्यविभागादिफलस्य पूर्वोत्तरयोः सत्त्वात् तस्य
देरुभयत्र कर्मत्वापत्तिरतो धात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं किंतु धात्वर्थतावच्छेदकफल॰शालित्वात्। तत्र चेनोपदर्शितानुपपत्तिः

।उत्तरसंयोगरूपस्यैव फलस्यैव गमयत्वात् तथा तदवच्छेदकतया तस्य च पूर्वदेशेऽभावात्। एवमग्रः संयोगस्य यतेरवच्छेदकत्वात् तस्य च पूर्वदेशेऽभा
२१ वात्। नागमिपत्योः पूर्वदेशकर्मत्वापत्तिः देशेऽभावात्। एवमग्रः संयोगस्य यतेरवच्छेदकत्वात्तस्य च पूर्वदेशेऽभावात्। न गमिपत्योः पूर्व
देशकर्मत्वापत्तिः। एवं विभागस्य त्यजिक्रियावच्छेदकतया तस्योत्तरदेशेऽभावात् उत्तरदेशोऽत्यजेः कर्मत्वापत्तिः। स्पन्दस्यावच्छेदकफलाभावे
नतो भयत्र कर्मत्वापत्तिरिति व्याप्यारम्भात्र स्पन्दशालयतेर्ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति भावार्थोऽवसेयः। ननु वात्वा
त्वर्थजन्यतत्फलशालित्वमेव कर्मत्वमित्यनुगतकर्मत्वमस्तु। अनुगतकर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वचनप्रयोजनमाह
॥फलावच्छिन्नेति। फलेऽपनकेत्यर्थः। सकर्मकत्वव्यवहारइति। तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचनेऽनुगतसकर्मकव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः। न
न्वेसति कथं वा नातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहार इत्यत आह। भोक्तारित्यादिना। त्वामाक्षाप्य। कृइत्यर्थः। भथा चोपदर्शितसकर्मकत्वमनुख सकर्मक
त्वव्यवहारनियामकं विषयत्वादिकं तु भाक्तं सकर्मकत्वव्यवहारनियामकमस्मोन त्वन्यदिति भावः। ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु अनुग
तर्थो व्यवहाराभावेऽप्यहायतिरत आह। तादृशधात्वनुयोगत्वावच्छेदेति। उपदर्शितसकर्मकधातुयोगइत्यर्थः। तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वच
ने सकर्मकधातुयोगइत्यर्थः। तथा चनुगतकर्मत्वानिर्वचने सकर्मकधात्वनुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्माननुगतत्वापत्तिरिति भा
वः। अत्रेदं बोध्यं यद्यपि ध्यात्वस्य तदर्थतावच्छेदकस्यैव क्याभावेन ध्यात्वयतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि नानुग। एवं
तादृशाकर्मकत्वविरहोपि ज्ञानातीत्यादौ यथा तत्तद्धात्वनुयोगे जन्यतत्तदेकशालित्वकर्मविव्यानतथा विशिष्य गम्यादिविधानेपि क राम
र्मप्रत्ययविधानं संभवत्येवं। तथा च तत्तद्धातुजन्यतत्तत्फलशालित्वरूपाननुगतविकर्मत्वनिर्वचनेपि दोषः। कर्मप्रत्ययविधानेऽनुगतशा २१

तरस्य प्रकोतरेणापि क्रमभवादिति व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेपि न दोषः तथापि तत्पक्षः स्वत्थततः। क्रियाजन्यफलशालित्वरूपाननुगतकर्मत्व
मुक्तव्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापातिदोषोदरुद्धर एति। ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे नाभार्थयोः भेदान्वयबो
ध्यानभ्युपगमादन आह तत्रचेति। नग्रामं गच्छतीत्यादौ चेत्यर्थः॥ नद्येति। द्वितीयार्थवृत्तित्वं चेत्यर्थः। आकांक्षादिवैचित्र्यादिति। पदार्थः पदार्थेनान्वेति
ननु पदार्थैकदेशेन्वेति नियमतः संकोचकल्पनादित्यर्थः। ते भावतचैव ग्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयो न तु धात्वर्थैकदेशे फले इति भावः। ननु ग्रामं ग
च्छतीत्यादौ धात्वर्थैकमर्थधारकस्याधिकरणत्वेनान्वये कर्मणि द्वितीयान्वेति पृथक्सूत्रप्रणयनमनर्थकमेव॥ सप्तम्याधिकरणे चेत्यच्चाद्वितीयासप्त
म्यावधिकरणे चेति करणेनैवाहादित्यत आह। अत एवेति। धात्वर्थतावच्छेदकफलं द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयादेवेत्यर्थः। नद्याश्च सत्यसप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य धा
तु शक्तिमुख्यविशेष्योऽन्यथाः द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थैकदेशे फलेऽन्वय इति सूचनार्थः। पदार्थेनान्वेतीति तु यदार्थैकदेशे एतादृशव्युत्पत्तेः सं
कोपि फलमेव द्वितीयार्थः। तज्जनकतासंबंधेन धात्वर्थेऽन्वेच कल्पने गौरवमित्यत आह स्तुवेति। फलमर्थ इति। तथा च फलावच्छिन्नव्यापारस्या
धात्वर्थत्वेपि फलमेव द्वितीयार्थः। तज्जनकतासंबंधेन धात्वर्थेऽन्वेति। आख्येयत्वं तु द्वितीयार्थकर्मकारकयोः संबंधमर्यादया भासते। तथा च ग्रा
मं गच्छतीत्यादौ ग्रामाविशिष्टत्वसंयोगाविशिष्टसंयोगानुकूलाकृतित्ववान्पयः सोम्यरति भावः। ननु धात्विव्यावाख्याजन्यबोधे संसर्गोस्य वारद्वये भा
नमनुभवविरुद्धमित्यत आह स्तावेति। न चैवं त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिरिति वाच्यं। यत्र यद्दशाक्यतावच्छेदकतया व्यापकशक्यतावच्छेदकता
ला यात्रतिष्ठति तत्र य दानामेव पर्यायत्वादिति भावः। ननु फलं तु व्यापारयोः धात्वर्थत्वे तत्रात्र फलार्थकफलजनकव्यापारबोध्यानिर्वाह इत्य
त आह विशिष्टात्विति। जनकतासंबंधेन धात्वफलविशिष्टव्यापारात्वित्यर्थः। अन्वयबललभ्य इति। फलव्यापारयोः परास्परमन्यथालभ्य

इत्यर्थः। तथा सुत्पत्तिवैचित्र्यात् एकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधस्वीकारेणातात्‌थाविधाविशिष्टबोधनिर्वाह इति भावः। ननु धात्वर्थताव
२२ च्छेदकफलशालित्वरूपस्य कर्मत्वरूपत्वे भूमिं प्रयातीति विहग इत्यादिवत् आत्मानं प्रयातीति विहग इत्यादिप्रयोगापत्ति विहग इत्यादिप्रयोगापत्ति
ः। तत्र संयोगादिरूपफलस्य लस्याद्विष्टतया स्वात्मनोऽपि तादृशफलाश्रयत्वसंभवे स्वात्मवृत्तितादृशफलानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् (विभ) नु
२२ विहग इत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यत आह। भूमिं प्रयातीत्यादिक्रियान्वयीति। एतेन परसमवेतत्वस्याद्वितीयार्थत्वे पितस्य फलेऽन्वये संयोगादि
रूपतत्फलस्याद्विष्टत्वात् स्वात्मवृत्तित्वेन तथाविधप्रयोगावारणासंभव इति निरस्तम्। ननु परसमवेतत्वमित्यत्र किमपेक्षया परत्वं विवक्षितम्। प्रकृतधात्वर्थापे
क्षयेति चेन्न। चैत्रेण ग्रामो गम्यत इति प्रयोगापत्तेः। तत्र प्रकृतधात्वर्थापेक्षयाप्यात्मनः परत्वादित्यत आह। इयांस्त्विति प्रवित्रोऽस्य मे वपुः सा
क्ष्यति। यत्कायं परत्वमित्यादिना तिङादीत्यन्नादिना कर्मकृत्परिग्रहः। स्वार्थेति। स्वार्थो यत्फलं तदाश्रयापेक्षेत्यर्थः। इदं च फलावच्छिन्नव्यापारादेः धा
त्वर्थत्वपक्षे। फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षे तु आख्यातादेराश्रयान्यत्वापर्यवसितयाख्यातार्थाश्रयत्वांशे क्षेयोत्पत्त्यर्थोऽवसेयः। तथा च ग्रामं गच्छतीत्यादौ
ग्रामान्यवर्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलस्पन्दः तदनुकूलकृतिरित्येवाच्यय -बोधः। एवं ग्रामेण गम्यत इत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगा
नुकूलस्पन्दस्तज्जन्यफलवान् तदाश्रयतावान् ग्राम इत्यन्वयबोध्य इति भावः। ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिव्याहारस्थले फलादेः धात्वर्थत्वेऽपि
तज्ज्ञानार्तीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। ज्ञानजन्यफलस्य घटादावुत्पत्तित्वे न तत्र तदन्तर्भावेनान्वयासंभवात्। एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मत्वं सप्तार्थे
दमप्यूह्यम्। आत्मा आत्मानं जानातीत्यादौ प्रयोगानुपपत्तेः। आत्मान्यवृत्तित्वस्य ज्ञानादावप्रसिद्ध्यात्तत्रान्वयबोधासंभवादित्यत आह। घ एम
तज्ज्ञानार्तीत्यादि। विषयत्वमिति तु कर्मतिङादिस्थले द्वितीयार्थाभिप्रायेणाविषया। त्वमिति तु कर्माख्यातस्थले आख्यातार्थाभिप्राये एणे २२

कृत्तृतीयेत्यस्य कर्माख्यातादिस्थले इत्यादिः । तथा चासविषयकार्थबोधकधातुकत्वसमभिव्याहृतद्वितीयासमभिव्याहृतत्व धातुस्थले कर्ता
देः धात्वर्थत्वनियमः । एवं तादृशधातुस्थले कर्मप्रत्ययस्य समवेतत्वमर्थो नान्यत्रेति भावः । तथा सति तत्रान्वयबोध्यप्रकारमाह । अ
अन्वयबोध्योत्विति । एकत्रेति । कर्त्रर्थाख्यातस्थले इत्यर्थः । अन्यत्रेति । कर्माख्यातस्थले इत्यर्थः । ननु विषयत्वादेः कर्मप्रत्ययार्थत्वे ज्ञा
तो घट इत्यत्र विषयत्वस्य घटादौ भेदान्वयबोधासंभवः । नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानंगीकारात् । न वा अभेदान्वयबोधः बाधादत आह
। ज्ञात इत्यादि । तथा आख्यातस्थले कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वादिकमर्थः । तस्य च प्रत्ययार्थेऽभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदेनान्वयबोधस्य सर्व
सम्मतत्वादिति भावः । ननु सर्वत्र सविषयकधात्वर्थे विषयितया इतरपदार्थस्यान्वयाङ्गीकारे अभञ्जनो भाजनाय यतते इति प्रयोगा
नुपपत्तिः । न दातृभोजनविषयककृत्यभावादित्यत आह । यतते इत्यादि । तथा च यतिपदार्थेति द्विक सविषयकधात्वर्थे उद्देश्य
त्वेनेति भाष्यः । अत एवेति । यातो यतिपदार्थे सर्वत्रापि विषयित्वेनेतरपदार्थान्वयो ऽत्र तु उद्देश्यत्वेनेति भावः । अत एवेति । यातो यतिपदा
र्थे उद्देश्यत्वेनैवेतरपदार्थान्वयो न तु विषयितयेतिभावः । भञ्जनानन्तरम् अपि अन्यथानन्तरं भोजनविषयककृत्यभावेन तथा
प्रयोगानुकूलव्यापारे धातोः शक्तिवादिनोऽपि पर्याप्तिरिति भावः । मतान्तरमपि पुनर्मन्मतमुपदर्शयति । धातोरर्थः फलमि
ति । तथा च फलानुकूलव्यापारे धातोः शक्तिवादिनोऽपि फले शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः । न
न्वेवं सति गच्छतीत्यादौ संयोगरूपफलानुकूलव्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्वाह इत्यत आह । अनुकूलव्या

याराङ्क इति। पदार्थैकदेशेऽन्वयातङ्गीकारेत्वाह। व्यापारमात्रं वेति। ननु केवलव्यापारस्याख्यातार्थत्वमग्रे वक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगस्याख्यातार्थ
२३ व्यापार्यो: कथं जन्यजनकभावाभावमत आह। जन्यजनकेत्यादि। ननु सर्वत्र फलस्य धात्वर्थत्वे गम्यर्ता यजेत इत्यादौ संयोगस्वर्गादिरूपफले वर्त
मानत्वेष्टसाधनत्वादेर्भावात्तदन्वयानुपपत्तिरितिस्यत आह। लडादीत्यादि। लडाद्यर्थवर्तमानत्वादिकं लडाद्यर्थइष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः
23 वर्तमानत्वादीकमित्यर्थः। वर्तमानत्वादीत्यादिना भविष्यत्वादिपरिग्रहः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः। एकपदोपात्तत्वेति।
एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेत्यर्थः। तत्रैवेति। व्यापार एवेत्यर्थः। तथा चाख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयोगिकोरेश्वास्तेत्यर्थ वर्तमान
त्वादुपस्थितेः तदाकलयने लाघवमिति भावः। ननु धफलस्य धात्वर्थत्वे ओदनादिरूपपाककलानुभ्रनिदशायां तदनुकूलापाकादि
रूपव्यापारसत्वेपाकोभविष्यतीप्रयोगापत्तिः। तत्रानिरर्थकघञ्प्रत्ययसमाभवात्तेयाच धात्वर्थओदनादिरूपफलवर्तमानप्रागभाव
प्रतियोगित्वरूपभविष्यत्त्वस्य सत्वादित्यत आह। भावप्रत्ययस्य घञादेरिति। भावविहितस्य घञादिप्रत्ययस्येत्यर्थः। अनुकूलव्यापार एवे
ति तथा च तत्र भावविहितघञर्थता दशाव्यापारस्यासिद्धतया तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य बाधितत्वेन तथा प्रयोगा
सम्भवादिति भावः। तेनेति। भावविहितघञ्प्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः। फलानुत्पाददशायामिति। ओदनादिरूपफलानुत्प
त्तिदशायामित्यर्थः। नादृशफलोत्पाददशायां तु तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य ओदनादिरूपफलेऽभावेन तथा प्रयोगाम
सम्भवात् स्थैवोक्तमिति। व्यापारविशेषेपाकादिरूपव्यापारव्यापारव्यादिगमेऽदत्यर्थः। पाको विद्यत इति। अत्र दत्तदायात्वर्थे ओऽदनादि २३

रूपरूपफले वर्तमानकालसंबन्धित्वरूपविद्यमानत्वसत्त्वेन तथा प्रयोगापत्तिसंभवादिति भावः। भावविहितल्युडादीनां मितपचादिय
रदमात्यघत्वपुरूपप्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाह। नापीत्यादि अत्र भावल्युट्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गमधात्वर्थत्वस
च घटभूतलोभयवृत्तितया घटभूतलयोर्मिथो विश्लेषणाविशेषभावे विनिगमनाविरहात् प्रयोगापत्तिरुभयोरिति तस्य व्यापारार्थकत्वमावश्य
कमिति भावः। न चैवं नमते धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेन तथा लक्षणस्यासंभवदुक्तिकत्वात्। नापि परमात्रसमवेतव्यापारजन्यधा
त्वर्थफलशालित्वं तत्त्वम्। स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रयोगापत्तेः। विहगस्य स्वपरोभयः स्वावयवः तत्समवेतो यः स्पन्दात्मकव्यापारः तज्जन्यधात्व
र्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आह। प्रत्ययोपनीतेति। प्रत्ययः प्रतीतो यः परसमवेतव्यापारः तज्जन्यं यद्धात्वर्थफलं तच्छालित्वं एतत्स्म
ते कर्मत्वमित्यसमितिर्थः। तथा च विघात्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रयोगप्रसङ्गः न चात्र व्यापारस्य द
वार्थमिति वाच्यम्। व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वस्य प्रकृते तत्सोपाधत्वात्॥ अन्यथा वर्तमानत्वादिप्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतकालो व्या
प्तिः तज्जन्यधात्वर्थफलाशालित्वेन स्वात्मनोपि कर्मत्वसंभवेन स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रसङ्गापत्तेः। न च तथापि धात्वर्थे तिव्या
र्थं गच्छतीत्यादौ पूर्वदेशस्यापि कर्मतापत्तिः। तयादिप्रत्ययोपनीतो यः फल परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलाविभागः तच्छालित्वात्। तदुपाद
ने च न तथापत्तिः तस्य धात्वर्थत्वाभावादिति। अत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः। तस्य चकाराख्यातस्थले आख्यातार्थव्यापारे तथा ख्यातस्थ
ले चान्निष्ठष्कृष्टमतेन्वतीयार्थव्यापार एवान्वयः इति परत्वं धात्वर्थे आश्रयता संबन्धेन यदन्वेति तन्निरूपकक्षया धात्वर्थो वाऽधिकरणसंबन्धे
नयत्रान्वेति तदपेक्षया च बोध्यम्। इक्षत्व। भामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगरूपजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवान् चैत्रः चैत्र

गम्यमानो गम्यते इत्यत्र चैत्रं चैत्र इति ग्राम्याभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोध्यः। ननु कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोः व्याप-
२४ रत्वरूपैकप्रकारावच्छिन्नबोधकत्वे केषांचिदेकत्र कर्तृप्रत्ययः कर्मप्रत्ययः कर्मप्रत्यय इति व्यवहार इत आह फलव्यापारयोरिति। तथा च फलस-
25 विशेषणत्वे व्यापारस्य तिङोऽर्थत्वे कर्तृप्रत्यय इति व्यवहारः। एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वे तत्र कर्मप्रत्यय इति व्यवहार इति भावः।
ननु कर्माख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थेऽन्वयबोधाङ्गीकारे नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधानङ्गीकारप्रवादभङ्गप्रस-
ङ्ग इत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। अधिकारस्तावदित्यादिग्रन्थेन तद्द्वयस्य पूर्वोक्तार्थे इत्यनेनान्वयः। ननु कर्माख्याने वक्तकर्मकृतोऽपि आ-
श्रयत्वबोधकत्वे व्यक्तस्य नामार्थेऽन्वयप्रसङ्गः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्यानङ्गीकारादित्यत आह। कर्मकृत इति। आश्रय इति। फल-
स्येत्यादि। कर्तृकृतो यत्नाश्रयबोधकत्वे एकाकारबोधजनकत्वरक्षार्थं आख्यातस्यापि यत्नविशिष्टाश्रयत्वलाभान्तिरत आह। कर्तृ इति। क-
र्तृकर्मणोरित्यादि। उपदर्शितोभयस्थले कर्तृकर्मणोः सह कृत्प्रत्ययार्थकर्तृकर्मणो भेदान्वयबोधे स्यात् भवति ह्यस्यानुरोध्यादित्यर्थः। ज्ञानातीता-
दियोग इति। आख्यातकर्मकर्तृकृतामपि विशेषः। पूर्वोक्तैवरीतिरिति। आश्रयत्वविषयकत्वे कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोः आश्रयविष-
योश्च कर्तृकृत्कर्मकृतोरर्थः। स्फुटार्थ एवेत्यादि। पच्यात इत्यत्र व्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वान्वयबोधाङ्गीकारे
व्यापारासत्त्वदशायां फलसत्त्वदशायामपि पच्यत इत्यादिप्रयोगापत्तिः। एवं पक्व इत्यादौ आख्यातस्याभावेन तदर्थव्यापारे। तत्त्वस्य बो-
धा इति वक्तुमशक्यत्वेन धात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यान्वये। अङ्गीकारे फलासत्त्वदशायां व्यापारसत्त्वदशायां यावत्तण्डुला इति प्रयो- राम
गानुपपत्तिरिति भावः। वर्तमानत्वादित्यादि इत्यादि। नातीतत्वादिपरिग्रहः। ननु पक्ष्यमान इत्यादौ आनशप्रत्ययार्थैकदेशे व्यापार २५

एवतदर्थवर्तमानत्वादन्वयः स्वीकर्तव्य इति तथा च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिभंगप्रसंग इत्यत आह यच्चमान
इत्यादि। तथा च प्रकृतस्थले तादृशव्युत्पत्तेः संकोचः कल्पत इति भावः। सर्वत्र तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारे त्वाह। हस्तावेति। नन्वेवं सति तत्र व्या
याराश्रयतायाः बोधस्यानुभवसिद्धत्वस्य लोपप्रसंग इत्यत आह विशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः। अन्वयोपलम्भ इति। एकपदोपस्था
पितयोः। रर्थयोः परस्परमन्वयबोध्यागीवारेणाकाङ्क्षाकार्यकारणभावासिद्धस्य शाब्दबोधाविषय इत्यर्थः परस्परमन्वयबोधं तथा
च एकपदोपस्थाप्ययोः तयोः परस्परमन्वयबोधे बाधकाभावे मताहशालिविशिष्टार्थबोध्यानानुपपन्न इति भावः। न चैकपदोपस्था
प्ययोः रर्थयोः परस्परमन्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्धः इत्यत्र मानाभाव इत्यत आह। एवकारस्येवेति। तथा चैकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः
परस्परमन्वयबोध्यानंगीकारे पार्थ एव धनुर्धरः इत्यादौ यार्थव्ययोगव्यवच्छेदबोधोऽनुपपन्नः। एवकारस्यायि अन्ययोगव्यवच्छेद
च प्रत्येकशक्तिद्वयस्वीकारेणाउपदर्शितानुपपत्तिग्रस्तत्वादिति भावः। न च एवकारस्योभयत्र शक्तिर्यतो किं त्वन्ययोगमात्रे नियोगिव
त्वाविशिष्टव्यवच्छेद एव। तथा च तोपदर्शितान्वयबोधोऽनुपपन्न इत्यत आह॥ अन्ययोगेत्यादि। अन्ययोगप्रतियोगिकत्वाविशिष्टव्यव
च्छेदमात्रस्येत्यर्थः। अतिप्रसक्तत्वादिति। सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः। तथा च पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवत् चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्र
योगापत्तिः॥ चैत्रान्ययोगघटितव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोगप्रतियोगिकस्य धनुर्धरस्याविद्यमानत्वादिति भावः। नन्वयोगत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकव्यवच्छेद एव एवकारशक्यः। तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगः पार्थरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्याविद्य
मानतया धनुर्धरत्वावच्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतस्तत्र दोषमाह। अन्ययोगत्वावच्छिन्नेत्यादि॥ अन्ययोगत्वावच्छि

न्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकन्यवच्छेदस्य शक्यत्वे।। शक्याप्रसिद्धिः। पार्थ एव धनुर्द्धर इत्य
२५ दौ अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपशक्याप्रसिद्धिदोषो न संभवति। असमवेतत्वस्य प्रसिद्धिसंभवात्तत्र दोषमाह बाधितत्वं चेति।। पृथिव्या
मेव गन्ध इत्यादौ गन्धे अन्यसमवेतत्वाभावस्य बाधितत्वं चेत्यर्थः। ननु तत्र गन्धे अन्यासमवेतत्वव्यवच्छेदस्य बाधितत्वेऽपि पृथिव्यन्यसमवेतत्वा
25 भावस्य तत्राबाधितत्वेन बोध्यसंभवात्। एवं च पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्याप्रसिद्धावपि पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रसिद्धिसंभवे
न बोधसंभवाद्दतो दूषणात्। तस्माहाह पार्थ एवेत्यादाविति। तस्य पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य तातोन्यत्वात् एव
कारशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभिन्नत्वात्। शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नासैव यद्धनुर्द्धरस्थितिसंभवेन एवकारस्य सार्थक्यान्नतादात्म्यव्यवच्छे
दस्य प्रत्ययासंभवादिति भावः। ननु स्वान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादौ एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया।। अत्र स्वपदयरुपसमभि
व्याहृतविभक्तिसमभिव्याहृत एवकारः श्रुनश्चकृयतं तथा च नोपदर्शितानुपपत्तिस्तत्र दोषमाह। स्वान्येत्यादि। स्वित्वस्याननुगमात्पार्थ इत्या
वादित्वसाधारणानुगतस्य स्वत्वस्याभावात्पार्थान्यव्यवच्छेदादौ एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने गौरवान्नन्तशक्तिकल्पना
भिया उपदर्शितप्रकारेणादरणीय इति भावः। नन्वेकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदे क्षणनाशकिवादिमते कथं यथा पार्थ एव धनुर्द्धर इ
त्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेद इत्यत आह। तस्मादित्यादौ। दि। यथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्ने नीलस्यान्वयेन घटत्वावच्छि
न्नो भावः प्रतीयते तथा पार्थ एवेत्यादौ एवकारार्थ अन्यैकदेशे भेदे पार्थस्यान्वयेन। अन्ययोगो अन्ययेन योगस्य व्यवच्छेदः अन्यपदेन पार्थान्यतादा राम
त्म्यव्यवच्छेदः प्रतीयत इति समुदितग्रन्थार्थः। ननु कथं तत्पदार्थव्यापाराश्रयैकदेशे व्यापारे वर्तमानमत्ताघन्वयस्वीकारे मंडनमते पदार्थः पदा २५

धौनावेच्चेतितत्तुपदार्थैकदेशोद्गतिस्तुतातिसंकोच एव दोषः॥ व्यापाराश्रयः ययोः तस्य नाशात्कपत्वे चानंतशक्तिकल्पनप्रसंगात्तत आह। समान
वेति। तथा चाख्यातस्य कृतित्वेन कृतौ शक्तिवादिनापि कर्तृकर्दर्थकृत्याश्रयैकदेशे कृतौ वर्तमानत्वादेरन्वयाभ्युपगमे ऽयदर्शितव्युत्पत्तिभ
ंगः कर्तृकृतः कृतौ आश्रये च शक्तिद्वयस्वीकारे ऽनंतशक्तिकल्पनाप्रसंगो ऽवश्यमभ्युपेय इति मतद्वयमिति भावः। नन्वाख्यातकर्तृमौ
ः व्यापारजन्यदाश्रययोः शक्यत्वसंयुज्यते युक्त इत्यादावापि तथैव कर्मव्यतया युक्तधातोः सकर्मकत्वापत्तिः प्रत्ययोपनीतत्वानुकूलव्या
पारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वक्षादौ संभवादित्यत आह। धात्वर्थेत्यादि। मया च तत्र प्रत्ययस्य व्यर्थकत्वे तथाविधव्यापारविरहिणि
वृक्षे नाहृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः। ननु अदृष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र वृक्षे सर्वदा सत्वेन तत्र कथाविधव्यवहारविरह एवाप्र
सिद्ध इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरतो दूषणांतरमाह। संयोगमात्रप्रतीतेश्चेति। मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः
। तथा च तत्र व्यापारस्याप्रतीयमानत्वादिति भावः। असकर्मकत्वमिति। व्यापारस्य प्रत्ययोपनीयत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृशव्यापारजन्यफल
शालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वृक्षाद्यभावान्न कर्मत्वमिति भावः। ननु नघञो व्यापारार्थकत्वे भावे घञ् इत्यनुशासनविशेषः। तादृशासने
। नघञ्प्रयोगसाधुतामात्रप्रतीतेरत आह। संयोग इत्यादाविति॥ तथा च तादृशानुशासनमेतत्पक्षलाभिप्रायेकमिति न दोष इति भावः। तन्ने
त्यादि। तत्र लक्षणया तादृशानुभवोपपादनेन तु लाघवात्फलत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकयुक्तमिति भावः। मंडनमते दोषांतरमाह। फलेति
। तद्वाच्यानुकूलासाधारणो व्यापाराभाववति गुरुस्वेयचतीत्यादिप्रयोगप्रसंगो मंडनमते दुर्वार इति भावः। ननु साधारणज्ञानकाव्याश्रय
व्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह। विभागादीति। चलतीत्यादिष्टयतिः संभवतीत्यतो निश्चलेति। प्रकारमतमुपन्यस्य तत्र दूषणमा

२६ हात्रत्यादिना।।ननु नगच्छतीत्यादौ।।तत्कालेति।संयोगविभागादीत्यर्थः।क्वचिदाश्रयत्वात्स्किमयीतिभावाख्यातस्थले आश्रयत्वादरमा
वात्क्वचिदिति।प्रसंगादिति।लक्षणादिनातादृशानुभवोपपादनतु लाघवमेव शरणीकरणीयत्वादिति भावः।। छ छ।।।। इतिश्रीरघु
२६ देवभट्टाचार्यविरचिताख्यातवादटिप्पणं समाप्तं।। छ।। छ।। कटिलाख्यातवादेषु ममममय विलोकनैः।लीलयाध्यायनधीरः कुर्वन्नुन्निहि
ता अपि।।१।।आख्यातवादसंख्याख्या समुद्भूते श्रमे मम।।श्रीरामानुजगतीनार्थः श्यामसुंदरविग्रहः।।२।।६।।श्रीकृष्णाचार्यगुरुभ्यो नमः।।

म

१०००

राम
२६